

היחלשות בית האב והתפתחות קשרי שארות בספרות האגרונים העבריים במזרח אירופה במאה התשע עשרה

תמר שלמון-מאק

אחת מאבני הדרך בהתפתחות הפרוזה העברית המודרנית היא ספרות האגרונים. סוגה זו ראשיתה ברטוריקה הקלסית, והיא הופיעה מאז בספרות העולם בכל התקופות בגוונים שונים. מטרתה העיקרית – הדרכה בכתיבה מעולה של מכתבים. גדולי הרטוריקנים היוונים והרומים מן התקופה הקלסית, מהתקופה ההלניסטית ואף מימיה המאוחרים של האימפריה הרומית השאירו אחריהם מאות רבות של מכתבים, הוראות והדרכה לכתיבת איגרות מעולות ואפילו מעין תאוריה, שבה ניסחו כללי יסוד של תוכן וסגנון לכתיבת איגרות.¹ אגרונים עבריים נדפסו מאז המאה השש עשרה. בתי הדפוס העבריים – תחילה בגרמניה ובאיטליה ואף באיסטנבול ואחר כך בארצות מרכז אירופה ומזרחה – הרבו להדפיס ספרונים כאלה. חלק מהספרונים המוקדמים הציגו רק פתיחות או קישוטי מליצה לאיגרות,² והמאוחרים שבהם נטו להגיש לקוראיהם מכתבים שלמים ולעיתים שברי עלילה או סיפור שלם במכתבים. היקף הכתיבה וההוצאה לאור של ספרונים אלה הלך וגדל, והגיע לשיא בשלהי המאה התשע עשרה, בגלל התגברות העניין בעברית בדור התחייה ובזכות ייסודם של בתי דפוס עבריים חדשים רבים באזורים שונים באימפריה הרוסית.³ מחקר זה מתמקד בעשרות אגרונים שראו אור

1 מדובר בדמטריוס ובלביניוס ואולי בכותבים נוספים שזוהו עמם בטעות ועל כן מכונים בדרך כלל פסידו־דמטריוס ופסידו־ליבניוס. ראו: A. J. Malherbe, *Ancient Epistolary Theorists*, Atlanta, GA, 1988, pp. 6-7

2 רפל כינה סוג זה ניבון ולא אגרון. ראו: ד' רפל, 'על ספרות האגרות', מחקרי ירושלים בספרות עברית, יג (תשנ"ב), עמ' 121.

3 'הלוי־צוויק, תולדות ספרות האגרונים (הבריונשטעלערס) העבריים (מאה 16–מאה 20), תל אביב תשנ"א; 'י ברטל, 'מורשת ומרד: הספרות העברית באימפריה הרוסית', א' לוריא (עורך), תולדות יהודי רוסיה, ב: מחלוקות פולין עד נפילת הקיסרות הרוסית, 1917–1772, ירושלים תשע"ב, עמ' 311–312.

בימי השיא של הסוגה, בעשורים האחרונים של המאה התשע עשרה. בספרונים אלה ניכרים מאפיינים בולטים של מבנים ותכנים. רובם נוטים אל סכמות כתיבה בדיוניות, ומיעוטם מכילים גם מכתבים אותנטיים.

על פי שיטת התיקוף שעדיין מקובלת על רוב החוקרים,⁴ זמן השיא של האגרונים העבריים חופף את ימיה של ספרות ההשכלה לכל אורכה ואת תקופת ספרות התחייה הלאומית. אגרונים בולטים מאוד, שזכו לחיקויים רבים במהלך עשרות שנים, ושהיו השראה מבחינת תוכן רעיוני, נרטיבים, דמויות ומבנה, הופיעו בעשורים הראשונים של המאה התשע עשרה,⁵ זמן רב לפני פריחתה של הפרוזה המשכלית. האגרונים ספגו השראה לא רק מיצירות אפיסטולריות עתיקות וימי ביניים, יהודיות ואחרות, אלא גם מסוגת הרומן האפיסטולרי, שרווחה בספרות מערב אירופה במאה השמונה עשרה. אופיו הדיאלוגי והפוליפוני של הרומן האפיסטולרי היה קשור לתרבות הסלונים של התקופה, שגם היא סבבה סביב שיחות של החלפת דעות. הרומן האפיסטולרי לא האריך ימים בספרות אירופה מעבר לשנות השלושים של המאה התשע עשרה, ואת מקומו תפסו סוגות מפותחות יותר.⁶

חוקרים שעסקו באגרונים העבריים הסכימו שהסתמנה בהם ראשיתה של הפרוזה העברית. צבי שרפשטיין הבחין בחידוש שבקשירת מכתבים שונים זה לזה במסגרת סיפורית אחידה.⁷ שמואל ורסס העריך שכמה ממחברי האגרונים התכוונו למטרה זו, ושאצל אחרים טופח היסוד הסיפורי בהיסח הדעת.⁸ יהודית הלוי-צוויק ערכה מיפוי מפורט של מצאי ספרי האגרונים, והצביעה בהם על התפתחויות סגנוניות ספרותיות

4 לתיקוף זה ראו: ברטל (שם), עמ' 308–312.

5 ש' הכהן, כתב ישר, וינה תק"ף; מ"ש ניימן, מכתבי עברית, וינה תקצ"ד; ד' זמושץ', מפתח בית דוד, ברסלאו תקפ"ג. הלוי-צוויק (לעיל הערה 3).

6 היסטוריונים של הספרות ראו ברומן האפיסטולרי את אחת מצורות המעבר ברומן בין כתיבה קומית נוסח דון קיחוטה לבין הרומנים הגדולים של המאה התשע עשרה. ראו: Th. O. Beebee, *Epistolary Fiction in Europe, 1500-1850*, Cambridge 1999, pp. 1-7; F. G. Black, *The Epistolary Novel in the Late Eighteenth Century: A Descriptive and Bibliographical Study*, Eugene, OR 1940, p. 110. ביבי הביא גם פירוט ביבליוגרפי בנושא. וראו עוד: ד' אלפרוביץ, 'רומן חציית הגבולות: הרומן האפיסטולרי במאה השמונה עשרה', עבודת מוסמך, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשס"ב, עמ' 1–12. בספרות העברית נקלט רומן המכתבים הסנטימנטלי באיחור יחסית לאירופה. ראו: ד' וינפלד, 'התועה בדרכי החיים (חלק ד) לפרץ סמולנסקין כרומן אפיסטולרי', מחקרי ירושלים בספרות עברית, ה (תשמ"ד), עמ' 95.

7 צ' שרפשטיין, 'ספרי אגרות עבריות: רשימה לתולדות החינוך בתקופת ההשכלה', ש' דונסקי (עורך), שלמה ווייסמאן בוך, מונטריאול תשכ"א, עמ' 157.

8 ש' ורסס, 'אגרונים בתקופת ההשכלה ומשמעותם הספרותית', דברי הקונגרס העולמי השני למדעי היהדות, ירושלים תשי"ז, עמ' יט–כ.

ופובליציסטיות ועל התפתחויות בתחום החינוך והלימוד. היא הראתה שכבר באגרונים העבריים מן המאה השש עשרה העמידו האיגרות התחלות ראשונות של פרוזה עברית ראליסטית, בכך שהציגו שלד סיפורי עקבי, מצבי חיים מורכבים ותיאורים עשירים, ולא הסתפקו בשבלונות ובנוסחאות כתיבה.⁹ דוד וינפלד עמד על האופי הסטרוקטורלי של האגרונים, אשר הציגו הווי חיים ומצבים חוזרים, והשתמשו בדמויות סטראוטיפיות – הידיד, השדכן, החותן, הסוחר, הלווה ורבים אחרים.¹⁰ במובן זה דומה ספרות זו לספרות העממית, שגם לה מבנים אופייניים, כפי שהראה חוקר הספרות העממית ולדימיר פרופ בראשית המאה העשרים.¹¹ יש לציין שגם בימי השיא של האגרונים במאה התשע עשרה לא השתוותה סוגה זו, לא מבחינת איכויותיה הספרותיות ולא מבחינת הפופולריות שלה, למיטב ספרות הבדיה בעברית וביידיש.¹² גם העובדה שכמה מהאגרונים שילבו מכתבים אותנטיים ובדויים מונעת מאתנו לראות בהם יצירת פרוזה לכל דבר. אבל כשלב במסלול הופעתה והתפתחותה של הפרוזה העברית היה לאגרונים ללא ספק מקום מרכזי. הם השתמשו ביסודות מן המציאות היהודית ובנו תיאורים חיים שהציבור, בעיקר צעירים ובני נוער, יכלו להזדהות אתם. המטרות הדידקטיות של האגרונים בולטות אף הן, ולעתים קרובות הדגשת המניעים החינוכיים והתעמולתיים פגמה באיכות הספרותית.¹³ חומרי הגלם של

9 הלוי-צוויק (לעיל הערה 3), עמ' 27.

10 וינפלד (לעיל הערה 6), עמ' 96.

11 על השפעתו הרבה של אופן הניתוח של פרופ על חוקרים מתחומי הבלשנות, האנתרופולוגיה והספרות ראו: A. Dundes, 'Introduction to the 2nd Edition', V. Propp, *Morphology of the Folktale*², trans L. Scott, Austin, TX 1968, pp. xi-xvii.

12 ז' גריס, הספר כסוכן תרבות בשנים ת"ס–ת"ר, תל אביב תשס"ב, עמ' 64.

13 רוב כותבי האגרונים לא נמנו עם השורה הראשונה של סופרי התקופה. רבים מהם היו מורים ומלמדים שביקשו לעצמם דרכי פרנסה נוספות, ושלא נמנעו מקידום מכירות נמרץ של ספריהם בתוכני הספרים עצמם. אמנם כמה מן הכותבים הגיעו באגרונותיהם לרמה ספרותית גבוהה יחסית, וניכרת בהם יכולת כתיבה דומה לזו שהפגינו בחיבוריהם הגדולים. הדברים אמורים בעיקר בשניים מכותבי האגרונים. האחד הוא מ"א גינצבורג, מחברם של שני אגרונים: קרית ספר, וילנה תקצ"ה; דביר, וילנה תר"ד. ב'דביר', הנושא אופי מובהק של פרוזה, סיפר גינצבורג במכתבים סיפור ארוך ומורכב, בעל נקודות מבט שונות, שבמרכזו קונפליקטים משפחתיים. הדברים נכונים גם באשר לא' מאפו, מחבר הספר אמן פדגוג, קניגסברג תרכ"ז. זהו סיפור במכתבים על חייה של משפחה מוצלחת אל מול איביה, ותוארו בו מעלותיה של המשפחה מנקודת מבטו של מורה ילדיה. אגרון זה הוא למעשה שורת סיפורים קוהרנטיים, מתפתחים, שבהם דמויות רבות ארגות זו בזו ועלילה מתקדמת ובעלת נקודות מרתקות. מחבר אגרונים ידוע הוא מ"מ דוליצקי, מחבר ומורה יליד ביאליסטוק שהיגר בבריתו לארצות הברית אך תמך בכל מאודו בציונות. הוא כתב שלושה אגרונים: שבט סופר, וילנה תרמ"ג; גיב שפתיים, וילנה תרנ"ב; העט: לכל למדי שפת עבר, וילנה תרס"ו. ראו עליו: ח' תורן, 'מנחם מנדל דוליצקי: אחרון משררי ההשכלה', מאזנים, טו (תש"ג),

הכתיבה היו תכנים שנשאבו משלל הקונפליקטים שהטרידו את החברה באותה עת – התחבטויות בין שימור לחידוש, בין השתלבות להסתגרות, בין עיירה קטנה לעיר גדולה, בין שמירת מבנים משפחתיים וקהילתיים לבין פירוקם. הכותבים יצקו את התכנים האלה לתוך דמויות בעלילה וניהלו את הסיפור, ובדרך כלל לא היו ניטרלים אלא הבהירו היטב לקוראים את דעותיהם. למען האמת רוב כותבי האגונים לא הסתפקו בכך והטיחו ממש את עמדותיהם בפני הקוראים. להמחשת טענותיהם הם רקמו סיפורי עלילה חדים, זוויתיים, מלאי עליות ומורדות, התרחשויות קיצוניות ותגובות רגשיות עזות. השימוש בטווח רגשות רחב וההבעה הסוערת, המפורשת, הדרמטית והסנטימנטלית אפיינו אגונים בכל התקופות, אך היחס בין המליציות לבין הכתיבה הראליסטית השתנה בין תקופות שונות במאה התשע עשרה. הסגנון הסוער עשוי היה להיות פרי השפעה מאוחרת של זרם 'הסער והפרץ' מן המאה השמונה עשרה ושל הרומנטיקה מן המאה התשע עשרה. מנגד מבחינת התכנים שביטאו התגייסות אידאולוגית לרעיונות ההשכלה וגיוני לעצלות, לשמרנות ולהיעדר זימה ורציונליות, יש לקשור את האגונים לכיוונים אחרים בספרות המאה התשע עשרה: הפוזיטיוויזם, הפרוגרס ולעומתם – הדקדנס, וחלק מן האגונים נטו בכיוון אלה.¹⁴

אבל האירועים החדים והדמויות הבינאריות היו לא רק תוצר של סגנון. למעשה הם היו האנשה של היבטים שונים ולעתים מסוכסכים בנפשות הסופרים¹⁵ ובנפשה של החברה, שהייתה שרויה כאמור בעיצומם של תהליכי שינוי בכל התחומים. מבנים ודמויות סטראוטיפיות החוזרים באגונים הושפעו מנושאים שרווחו בספרות הכללית של התקופה ומתהליכים חברתיים שהתרחשו בחברה היהודית.

האגונים הצליחו להציב פנורמה אנושית רחבה, שביטאה מערכות יחסים קרובות בין בני משפחה ובין ידידים, וזו אפשרה לקוראים, על אף מגבלות הסוגה, להבחין בשינויי עומק בתוך המשפחה, תוצאת תהליכי המודרניזציה. הנושאים המשפחתיים התמקדו בכמה צירי יחסים. ציר אחד היה היחסים בין בני זוג צעירים העומדים להינשא. שינויים שחלו בהרגלי השידוכים והנישואים, בעיקר במחצית השנייה של המאה התשע עשרה, הצמיחו תופעה רחבה של כתיבת מכתבים בין בני זוג.¹⁶ שינויים

עמ' 243–251.

14 חוקרי ספרות תהו על אופני ההשפעות של זרמים תרבותיים אלה על הספרות העברית, והביעו דעות שונות בשאלה באיזו מידה היא קלטה אותם לתוכה עם התהוותם ובתקופת פריחתם באירופה, או מאוחר יותר. ראו: ח' בריינסקי, 'ההקשר הדקדנטי של הספרות העברית בסוף המאה התשע עשרה', אלפיים, 13 (תשנ"ז), עמ' 173–200.

15 מ' גלדמן, ספרות ופסיכואנליזה: סקירה ביקורתית, תל אביב תשנ"ח, עמ' 24.

16 על כך כוונתי לכתוב בנפרד בקרוב. בינתיים הנה כמה מן הבולטים באגונים הכוללים מכתבים אל החותנים או דברים בשבחם: ע"ז גלין, מבטח עז, ורשה תרנ"ב, אגרות 45–49; ש' וינטרייב,

אלה כללו תהליכי חילון, התשת סמכות ההורים, עלייה בגיל הנישואים, מאיסה בשדכנות המסורתית, ציפייה לקיומה של אהבה בין בני זוג לפני נישואיהם, גידול במספר הצעירים שלמדו בגימנסיות ובאוניברסיטאות ושינוי בהשכלת הבנות. על אלה נוספו ההשאה מצד הספרות היפה של אירופה, שמלאה סאגות רומנטיות גדולות מהחיים, ואפילו להתקדמות הטכנולוגית בתחומי התחבורה, התקשורת והדואר. הצירים המשפחתיים האחרים באגרונים היו אלה שבין הורים לילדיהם ובין נער צעיר לקרוביו שאינם הוריו. על הקשר והתלות בין שני צירים אלה, כאשר אחד מהם הלך ונחלש והשני הלך והתעצם, ייסובו הדברים הבאים.

אחד המוטיבים השכיחים באגרונים הוא סיפורו של נער שיצא מבית הוריו למקום אחר כדי ללמוד ולהתפתח שם. התופעה של צעירים שגלו למקום תורה הייתה קיימת באתוס ובמציאות ההיסטורית של העם היהודי בימי המשנה והתלמוד, בימי הביניים וגם בעת החדשה.¹⁷ על מסורת יהודית זו נוספה השפעתן של החברה והתרבות של אירופה – גם בה היו נודדים של תלמידים אל אוניברסיטאות תופעה עתיקה, והעיוור במאה התשע עשרה הרחיב את התופעה החברתית הרווחת של צעירים נודדים, בעיקר מקרב מעמד הביניים העירוני. תהליכי ההשכלה והנאורות בחברה היהודית הכניסו שינוי בדמות הנער הנוסע – מבחור שביקש ללמוד תורה למי שביקש לרכוש השכלה עברית וכללית, לקראת לימודים גבוהים או כדי להכשיר עצמו להיות בעל מלאכה או סוחר. אגרונים מוקדמים, למשל 'ברבי שטעללער אדער פתשגן הכתב' לצבי הירש בשביץ (פרנקפורט דאודר תקמ"ט) ו'ספר מכתבי עברית' למשה שמואל ניימן (וינה תקצ"ד), מספרים על נסיעה למקום מרוחק ופגישה באב"ד (אב בית דין), דמות רבנית, הנוטל עליו את חינוכו של הנער.¹⁸ האגרון 'כתב יושר' לשלום הכהן (וינה תק"ף) הוא הראשון שהחליף את דמות המארח הרבני בדמותו של קרוב משפחה, דודו של הנער, שהוא איש עסקים מצליח ובעל משפחה מוצלחת לא פחות. הצעיר מטלטל את עצמו אל בית הדוד כדי לרכוש השכלה ולשם התפתחותו המקצועית. המסגרת הנרטיבית הזו אומצה מעתה על ידי כותבי אגרונים רבים אחרים; יש לציין כי אחד ממאפייני

חליפות מכתבים, ורשה תרמ"ט, איגרות לו-מב; נ' משכיל לאיתן, מכתב ללמד בני יהודה קסת הסופר, וילנה תר"ל, איגרות כז-מו; א"מ פיורקו, ספר מכתבים השלם, ורשה תרמ"ב, איגרות ט, לח-מג; י"ל פרדיסטל, מערכת מכתבים, ורשה תרי"ג, איגרת צב; צ' לנדא, עט סופר החדש, וילנה והורודנא תקצ"ה, איגרות נג-נט; ח' ויטקינד, קבוצת מכתבים, ורשה תרל"ג, אגרת 80.

17 מ' ברויאר, 'דודי תלמידי חכמים: אקדמות לפרק מתולדות הישיבות', ר' בונפיל, מ' בן-ששון ו' הקר (עורכים), תרבות וחברה בתולדות ישראל בימי הביניים: קובץ מאמרים לזכרו של חיים הלל בן ששון, ירושלים תשמ"ט, עמ' 445-468.

18 ניימן (לעיל הערה 5); צ"ה בשביץ, בריב שטעללער אדער פתשגן הכתב, פרנקפורט דאודר תקמ"ט.

הסוגה הוא חזרתם של נרטיבים קבועים ומידה רבה של חזרות בכלל – הדברים נעו בין השראה לחיקוי או לפלגיאט ממש.

סיפורי עקירתו של הנער המשכיל אל בית קרובי משפחתו יצרו תמונה קבועה למדי של החלפת משפחת המוצא במסגרת משפחתית מתחרה, טובה יותר. בית האב תואר בחולשתו, ואת החלל שהוא הותיר תפס ענף אחר של המשפחה, קרוב אבל זר. תהליך ההמרה המשפחתי והחברתי הזה יידון כאן.

היחלשות האב בספרות אירופה

במאות השמונה עשרה והתשע עשרה

דמות האב, מידת נוכחותה והשפעתה על בני המשפחה הן יסוד קריטי מבחינה פסיכולוגית מציאותית וגם כדמות ספרותית סמלית. בספרות האירופית מן המאות השמונה עשרה והתשע עשרה ניכרת מגמה ברורה של היחלשות בית האב והאב עצמו. זהו תהליך שיסודו היסטורי, והספרות הרבתה לשקפו. מדובר בהתפתחויות היסטוריות בשדות שונים – בשדה המדיני ובוזו החברתי והמשפחתי – וניתן לראות בביור דמיון מבני בין השניים. במאה השמונה עשרה התחוללו במערב אירופה אירועי עומק פוליטיים ותרבותיים שעיקרם התפרקות המשטר הישן: קרנו של האבסולוטיזם ירדה עד התמוטטותו במהפכה הצרפתית, החברה זנחה את התלות בשלטון מלוכה ופנתה אל שלטון רפובליקני ופרלמנטרי, הופיעה ביקורת על רעיונות ישנים, השאיפה לאושר ציבורי ואף לאושר אישי הוצבה כמטרה ותפסה את מקומן של שאיפות מעמדיות בדלניות. ממש במקביל התרחשו תהליכים דומים בתחום המשפחה: פחתה התלות במבנה משפחתי פטריארכלי, וחקיקה חדשה שמרה על זכויותיהם של ילדים ושל נשים אל מול עריצותם של ראשי המשפחה הגברים. משכילים בצרפת באותה עת נהגו להצביע על הקבלה בין כל אלה: הן השליט והן אב המשפחה נתפסו כאחראים לטובת הציבור או המשפחה, שעדיין היו מצויות בחסותם, אך נשללה זכותם להשליט מרות קשה. החברה החלה להתנהל על פי נורמות חדשות, ואלה עיצבו את חיי הזוג וההורות באופן שונה לחלוטין מבעבר. שינויים בסדרי הירושה והנישואים חוללו מודרניזציה מואצת, כך שבסופו של התהליך חדלה החברה להישען על סמכות האב או הבעל. את מקומה של סמכות זו תפסו עתה האחווה בקרב חברת השווים, האוטונומיה האישית והשותפות.¹⁹ האחווה, אחת מסימאות המהפכה הצרפתית, סימנה לא אחווה לאומית וחברתית בלבד אלא גם את המשמעות המשפחתית: עזרה הדדית בין אחים והישענותם

L. A. Hunt, *The Family Romance of the French Revolution*, Berkeley, CA 1992, 19
17-21. ושם ביבליוגרפיה נוספת.

זה על זה כתחליף לתלות באב.²⁰ הסרת המשטר הישן על ידי העם ויצירת חוקה מדינית והסדרים חברתיים חדשים, הובילו ליצירתן של נורמות ולהגדרת תבניות מוסריות חדשות, ולתוכן נוצקו החברה והמשפחה. כך עוצבו יחסי כוחות ומאפייני רגש בין הורים לילדים, ונוצרו מאפיינים מגדריים בין גברים לנשים ובמערכות שארות שונות נוספות.²¹

מטבע הדברים כל אלה השתקפו היטב בפרוזה של התקופה, בספרות האפיסטולרית וברומנים לסוגיהם. מערכות היחסים החדשות באו לידי ביטוי בעיצוב הדמויות הספרותיות של הורים וילדים, אחים ובעל ואשתו. הרומנים המשפחתיים במאות השמונה עשרה והתשע עשרה הציבו בקדמת הבמה נושאים ונקודות מבט חדשים: חוויותיהם של ילדים ונערים ובפרט יחסי אבות ובנים; יחסי בני זוג ובפרט הקונפליקט בין נישואים מתוך אינטרס לעומת נישואים מתוך בחירה ועוד. בספרות הרוסית נשזרו בשלב זה גם שאלות שהיו קשורות למעמדם המשתנה של האיכרים המשוועבדים מול האריסטוקרטיה שהחזיקה בהם באחוזותיה, ודיכטומיה תרבותית בין גימנזיסטים וסטודנטים לבין אבותיהם חסרי ההשכלה.²²

שינוי בולט חל בדמות האב: החל באמצע המאה השמונה עשרה היא הפכה לדמות של אב טוב, אבל בד בבד היטשטשה והפכה שולית. ברבים מהרומנים המשפחתיים האב נדיב אך סובל, לעתים חלש מאוד או מת ואיננו. יש שהרומן תיאר תהליך של היחלשות הדרגתית, שבה האב הפך מעריץ לדמות נדיבה וטובה. חולשתו של האב היא שאפשרה את צמיחתה של דמות אחרת, הקרובה דיה כדי לתפוס את מקומו אך מצויה בריחוק מסוים מן הקשרים הסימביוטיים של אב ובנו. פעמים רבות דווקא האב הביולוגי נעדר או חלש בסיפור, ואת מקומו תפסה דמות אבהית מחליפה, המתאימה לדגם ההורי החדש:²³ אח בוגר; דוד, אחי האב; גיס, בעלה של אחות; לעתים הסב, במקרים שבהם על אף הפער הדורי הגדול קיימים גורמים מחברים משמעותיים בינו לבין נכדו.

תהליך דומה עברה דמות האם, אם כי מסיבות אחרות: האידאליזציה של דמות האם שאפיינה את החברה הבורגנית מאמצע המאה השמונה עשרה ובמשך כמאה שנה נסכה ערפל על הדמות הספרותית של האם. החלשת דמותה הייתה קשורה גם

20 שם, עמ' 53. זהו תהליך עמוק ועתיר היבטים וסמלים, מעין טוטם וטאבו חברתי.

21 שם, עמ' 1-16.

22 סיפורי האבות והבנים, של א' טורגנייב ושל ש"י אברמוביץ (מנדלי מוכר ספרים), הם מייצגים בולטים של נושאים אלה, אבל כמובן הם מצויים בשפע בספרות התקופה ולעתים קרובות שימשו ציר מרכזי לעלילה.

23 הנט (לעיל הערה 19), עמ' 20-52.

ליצירתו של מופת האחוה החדש, שאופיו היה גברי, ושלא אפשר לנשים לתפוס מקום במרחב הציבורי. אף השחרור מעריצות האב במבנה הישן לא הוביל לצעדים שוויוניים כלפי נשים במובן הציבורי, אולי ההפך מכך.²⁴ כך פעמים רבות דמות האם סולקה מן הסיפורים, ממש כמו דמות האב, וכאשר היא נוכחת אישיותה נעדרת הממשות תוארה כחסרת עצמיות, טהורה, חסרת יכולת, ללא מיניות וכמעט ללא גוף. גם כאן מילאה לעתים דמות חלופית מן המשפחה, דודה או סבתא, את החלל שנוצר – אם כי תוכן כזה אינו רווח בספרות העברית. הדמות החלופית יכלה להעניק חכמה, יציבות וביטחון, והיה בכך כדי לסייע לצעירי המשפחה, ללא המטען הרגשי של אם אמיתית, לטוב ולרע.²⁵

עזיבת בית ההורים החלש והחיפוש העצמי מחדש תוך התמודדות עם משימות המביאות בסופו של דבר לצמיחה אישית, הם מן המאפיינים המגדירים את הסוגה של סיפורי חניכה (Bildungsroman). סיפורים מסוגה זו משיקים תדיר לסיפורי משפחה.²⁶ רבים מאוד מן הרומנים מטיפוס סיפורי החניכה בספרות העולם תיארו משפחה גרעינית שתפקודה לקוי. חסרה בה דמות אב מחנך, אוהב ובעל יכולת להדריך את בנו בתהליך התבגרותו ולשמש לו דוגמה אישית גברית. אבותיהם של הנערים בסיפורים כאלה מתו בעוד בניהם צעירים מאוד, או קיימים אך אינם מגלים אחריות ויכולת כמצופה מהם. נערים אלה תלויים באמם, שחייה קשים, או מנסים ליצור קשר עם דמויות גבריות אחרות שימלאו את מקום האב הנעדר או הנוכח-נעדר. בין שמבוקשם ניתן להם ובין שלא, כאב האב הוא נושא דאגה מרכזי בסיפורי חניכה.²⁷

היחלשות בית האב באגרונים

קריסתה של תרבות המשטר הישן האירופי מקבילה במובנים רבים להיחלשות ההיסטורית של החברה המסורתית היהודית ולהתחלפותה בחברה מודרנית. נפילת המשטרים האבסולוטיסטיים דומה לקריסתה של הקהילה היהודית כגוף משפטי קורפורטיבי, ושכירת המבנה המשפחתי הפטריארכלי שהתרחשה בחברה הנוצרית פקדה גם את החברה היהודית שחייתה בתוכה. לא ייפלא אפוא שהתרחשו ותוארו

24 שם, עמ' 90–91.

L. Davidoff, *Thicker than Water: Siblings and their Relations, 1780-1920*, Oxford 25
2012, pp. 165-196

Th. L. Jeffers, *Apprenticeships: The Bildungsroman from Goethe to Santayana*, New 26
York 2005, pp. 188, 190

27 שם, עמ' 188.

בחברה זו תופעות של המרת בית האב בדמויות תומכות אחרות. כך למשל ניתן לראות את הופעתה והתמסדותה של החצר החסידית, מעין אגודת אחים גברית שבמרכזה הצדיק, שנתפס כאב. טקסי הטיש והחוויות הרגשיות-הדתיות העזות הציגו לחסידים חוויות כמו-משפחתיות, ואלה מילאו את מקום המשפחה בהצלחה כזו שלעתים פגעה בתפקוד המשפחה שנשארה בבית.²⁸ קבוצות העילית הלמדניות שהתקבצו בישיבות ליטא היו גם הן מסגרות חלופיות לנערים שעזבו את בית ההורים, ושהמירו לשנים אחדות את חיי המשפחה בחוויה הטוטלית של לימוד תורה. ראש הישיבה הנערץ היה להם כדמות אב, וגילם באישיותו מופת חינוכי של מידות טובות, עידוד אישי, אכפתיות ואף אהבה.²⁹

הדברים משתקפים היטב גם בכתיבה המשכילית מאותה התקופה, שתיארה התרחשויות שמחוץ לחברה המסורתית. שקיעת בית ההורים והיחלשות דמויות האב והאם, כל אחד מהם בפני עצמו, התרחשו גם בפרוזה שנכתבה בחברה היהודית. ספרות ההשכלה לענפיה הרבתה לתאר את בית ההורים כמחוז חפץ, כגן עדן אבוד, אשר ממנו שולח הנער מוקדם מדי: בילדותו יצא מדי יום ביומו ללימודים ממושכים בחדר, בנערותו – לישיבה, לגימנסיה או לבית מסחר, ובמהירות רבה מדי – לנישואים. רבים מהבחורים הנשואים הצעירים בילו את שנות נישואיהם הראשונות בבית הורי הכלה (קעסט), ועובדה זו העצימה את צער העזיבה של בית ילדותם ותרמה לדמותו המושלמת בעיניהם. למעשה הנער היהודי כמעט לא זכה ליהנות באופן מלא מקרבה להוריו, ועל כן הוטמעו בו הכיסופים אליהם. הדבר ניכר מאוד בספרות ההשכלה לענפיה.³⁰

מאחר שניתן לראות באגרונים סוגה מבשרת, בעלת מאפיינים מוקדמים אך מובהקים של פרוזה, יש טעם לחפש אחר תופעה זו בספרות האגרונים. בחלק גדול מאוד מן האגרונים פנה בן במכתב אל אביו, לעתים רחוקות יותר – אל אמו, ולפעמים אל שניהם ('אבות'). המכתבים מביעים אהבה והערצה עצומה כלפי האב או כלפי שני ההורים יחד, לעתים קרובות בסגנון שעולה על גדותיו. בדרך כלל אלה מכתבי ברכה לקראת ראש השנה או לימי הולדת. נוסחיהם חגיגיים ונמלצים עד מאוד. כך כתב לדוגמה טוביה פסח שפירא, מחברם של שלושה אגרונים – 'עט עברי' (ורשה

28 ע' רפפורט-אלברט, 'על הנשים בחסידות', ד' אסף (עורך), צדיק ועדה: היבטים היסטוריים בחקר החסידות, ירושלים תשס"א, עמ' 500–502.

29 ע' אטקס, 'מבוא: ישיבות ליטא בראי ספרות הזיכרונות', הנ"ל ו'ש' טיקוצ'נסקי (עורכים), ישיבות ליטא: פרקי זכרונות, ירושלים תשס"ד, עמ' 11–12, 28–30.

30 ט' כהן, האחת אוהבה והאחת שנואה: בין מציאות לבדין בתיאורי האשה בספרות ההשכלה, ירושלים תשס"ב, עמ' 30.

תרל"ח, 'יד ועט' (וילנה תרנ"ט) ו'עובר לסוחר' (פיוטרקוב תרס"ז): 'מדי אזכרה ועם לבבי אשיחה טובות האבות על בניהם, וטובותיך וחסידיך אבי עלי העולים על פלהם, אשתומם! אשתומם, איך יגדילו המה חסדם וטובם עם צאצאיהם, ואיך הבנים אך מעט מזעיר יכירו ערכם ורוב טובם!'; 'כוכבך שם יהל' [...] צור ילדך הוא, אביך מחוללך [...] לפני שמש ינון שמו'.³¹ הצלחתו של הבן היא הגמול להוריו, כך נכתב באגרונים רבים.³² הנערים הכותבים הרבו לשבח את הוריהם, להביע געגועים אליהם ולהודות להם על המאמץ שהשקיעו בטיפוחם, ועל כך שקבעו את אופיים וגורלם של הילדים עד כה. הכתיבה אל האב ואיגרת התשובה שלו השאירו את דמותו נוכחת משמעותית לכאורה באגרונים.

עם זאת נכון יותר לתאר את ההורים באגרונים כדמויות שהולכות ושוקעות. האגרונים ביטאו ייאוש מיכולותיהם של ההורים להעניק לבניהם מצע מספק לכישרונותיהם. התפרקותה של משפחה, יתמות ונטישה, אב שנמצא הרחק מביתו או שלא יכול היה להעניק לבן מסגרת לימודים מתאימה או מקצוע יציב, הם נקודות פתיחה לספרי אגרונים רבים או לחטיבות של מכתבים בתוכם.³³ אפילו כשסיפרו על משפחות מתפקדות, אלה ויתרו במקרים רבים על גידול הבן בבית והעדיפו לשלחו לעיר גדולה, שבה ימצא חינוך טוב והזדמנויות להתפתח, וגם בכך הייתה הודאה מוסווית בכישלון המסגרת המשפחתית.

בחברה העירונית היהודית במזרח אירופה, מולדתם של רוב אגרוני המאה התשע

31 ט"פ שפירא, עט עברי, ורשה תרל"ח, איגרות לט, מג. דוגמאות נוספות לדברי שבח והודאה מפליגים להורים ראו: הכהן (לעיל הערה 5), איגרת ג; אצ"ה קורלנדר, דברי אגרת ודברי שיר, אופן תרכ"ז, איגרות ח, ט; פיורקו (לעיל הערה 16), איגרות ב-ג; משכיל לאיתן (לעיל הערה 16), איגרות ג-ד, נד; וינטרויב (לעיל הערה 16), איגרת ב.

32 ראו למשל: א"י שפירא, מכתבים בספר, ורשה תרל"א, איגרת כד; ט"פ שפירא, יד ועט, וילנה תרנ"א, איגרות יב, מד; הנ"ל, עט עברי (שם), איגרת ב. משכיל לאיתן (שם), איגרת ג; א"ה דרוקר, מכתבי עברית, למברג תר"ך, איגרת יח. וינטרויב (שם), איגרת יב; פרידסטל (לעיל הערה 16), איגרת נח; י"ח טביב, אגרון לבני הנעורים, ורשה תרס"ב, איגרות 1-4, 8. דברי תודה ואיחולים נרגשים העתיר הבן על הוריו בעיקר בערב ראש השנה ובימי הולדת שלהם. ראו למשל: דרוקר (שם), איגרות סד, סה, עה-עח; דוליצקי, ניב שפתיים (לעיל הערה 13), איגרת פח. ד"א פרידמן, מכתבים לבני הנעורים, ברדיטשוב תר"ן, מחלקה שניה, איגרת 25; ניימן (לעיל הערה 5), איגרות 19-20.

33 למשל נער גילה קרובי משפחה מעבר לים לאחר ששנים לא היה קשר בינו לביתם, מאז מות אביו בקטנותו. הגילוי המחודש עשוי היה לתת לאחיו סיוע כלכלי שהוא נזקק לו מאוד. ראו: פרידסטל (שם), איגרת צה. פיורקו סיפר על אב שירד נכסיו, ושלא יכול היה לממן את חינוך בנו, וזה קיבל מעתה אירוח של חסד בעיר אחרת, לשם המשך חינוכו. ראו: א"מ פיורקו, שבט סופר, ורשה תרנ"ד, איגרות כט-לא.

עשרה, היה השינוי במעמדו של בית האב קשור לעובדה היסטורית מרכזית – תהליכי מודרניזציה שעברה החברה בכל התחומים. חלו שינויים עמוקים בשאלת מקור הסמכות בקהילה ובחברה, והשתנו גם הרגלי פרנסה ומגורים, ואלה הקרינו על המשפחה. היעדרותו הקבועה של אב המשפחה הייתה מצויה; רבים התפרנסו ממסחר או ממיזמים ממשלתיים – כך מאז שנות השישים של המאה התשע עשרה – ועל כן הרבו לנסוע בדרכים. גם אבות שלא יצאו מביתם נאלצו להגדיר מחדש את חלוקת התפקידים והציפיות במשפחה. האגרונים, שבעיקרם הם יצירה בדיונית, משקפים היטב קווים היסטוריים מציאותיים. אין להתפלא על כך: כמה מכותבי האגרונים לא הבדילו הבדלה עקרונית בין מכתבים בדויים לאותנטיים. הם שיקעו באגרוניהם תכנים דומים לאלה שכתבו במכתבים לחבריהם ולשותפיהם, ולפעמים העתיקו לאגרוניהם מכתבים ששלחו בעבר. בסיפורים ניכרת מידה רבה של ראליות. העלילות סובבות סביב העובדות ההיסטוריות של התקופה – תהליכי עיור, חדירת רעיונות ההשכלה, מערכות חינוך חדשות שהלכו ונוצרו, הגירה לאמריקה, התבססות רעיונות לאומיים, התרחבות קהל קוראי העברית, לבטים וחיידושים בתחום חיי המשפחה, הנישואים, הקעסט ועוד. אופיים הדידקטי של האגרונים והאידיאולוגיה המתקנת של הכותבים העניקו לסוגה אופי של אמנות פרוגרמטית, המשקפת את המציאות בעודה מבקשת לתקנה.³⁴ הדברים הלכו והתחדדו משנות השישים של המאה התשע עשרה, כאשר בהשפעת הזרמים המטריאליסטיים-הפוזיטיוויסטיים בספרות הרוסית וברוח הפופוליזם של התנועה הנרודניקית, התכוונו הסופרים היהודים המזרח אירופים לשקף בכתיבתם את המציאות כפי שהיא. קווי העלילה המדומיינים שבראו מחברי האגרונים – שרובם לא הצטיינו ככל הנראה בדמיון ספרותי עשיר – התבססו על המציאות שהייתה מוכרת להם באופן בלתי אמצעי.

באגרונים רבים תוארו בכאב רב געגועים מתמשכים אל האב. המכתבים מספרים על היעדרויות שנמשכו לעתים כמה שנים, ושהותירו את הילדים בתחושה של יתומים חיים.³⁵ ילדיהם של הסוחר גדלו בעיקר בחברת אמם, שהייתה לפעמים 'רפת הפחורב לשאת

34 כהגדרתו הקלסית של א' אוארבך, מימזיס, תרגם ב' קרוא, ירושלים תשי"ח, עמ' 373. וראו דיון בעניין קרוב מאוד לכך: נ' גוברין, 'מכתבי סופרים כפתח הצצה לעולמם', הנ"ל, קריאת הדורות: ספרות עברית במעגליה, א, תל אביב תשס"ב, עמ' 419–423.

35 על בן שהיה אחראי להתנהלות הבית והעסק כשאביו היה בנסיעה ראו: משכיל לאיתן (לעיל הערה 16), איגרת טז. על נסיעת אב למסחר דוברות בדנציג ראו: שם, איגרת יז. עוד תיאורים של היעדרויות ממושכות של האב ראו: שפירא, יד ועט (לעיל הערה 32), איגרת יד, לט, נז; פרידמן (לעיל הערה 32), מחלקה שניה, איגרת 49; פיורקו (לעיל הערה 16), איגרת נב; י' רוזנברג, אוצר מכתבים וסיפורים, סנקט פטרבורג תרמ"ב, איגרת יג; טביוב (לעיל הערה 32), איגרת 21.

טורח הילדים הקטנים', ולפעמים מכתבי התלונה על ההיעדרות נשלחו ממנה.³⁶ לא פעם הייתה מצוקתה הכלכלית קשה מאוד. ישראל צבי פיסאר תיאר באגרונו 'מכתבים לבני ישראל' (ורשה תר"ס) כיצד נאלצה האם שבעלה נסע למרחקים לקנות בהקפה, להתחנן לפני החנוונים, אבל הם – ובעיקר החנווניות, מיצר הבן הכותב – ביישו אותה. פיסאר גם כתב על נסיעת האב לאמריקה כצעד קשה ביותר עבור המשפחה, מאחר שהוא לא הקפיד לשלוח כסף במועד ובכמות הדרושה.³⁷ לעתים היעדרות האב הייתה הסיבה הישירה לפנייה של המשפחה לחסותו של הדוד.³⁸ אף שהבינו עד כמה האב עסוק, העדיפו הילדים את נוכחותו בבית על פני פרנסה טובה יותר, שהרי 'מה ינעם לנו לחמנו אם בעצבון נאכלנו?'. הם ביקשו מהאב שלכל הפחות יתפנה, ולו לדקות אחדות, כדי לכתוב אליהם. חלק מהאבות חזרו הביתה לכבוד החגים, וכבר לפני בואם יש ששלחו מתנות. הילדים המתינו בציפייה דרוכה לבוא האב, מתוך אהבה וגעגועים אבל גם בידיעה ברורה שהאב ידרוש דיווח על מצב לימודיהם, ללא מעורבות שוטפת אלא כמפקח מרוחק. אחד הנערים סיפר כיצד ערך וארגן את חומר הלימודים בקפידה לקראת בדיקת האב, ש'ביקש חשבונות רבים מיד'.³⁹ על אף ההבנה לצורכי הפרנסה המחייבים את היעדרות האב, בחוויה המשפחתית נרשם בעיקר החסר, החלל בתוכה, אשר מנע חיים שמחים ותקינים.

לא ריחוק גאוגרפי בלבד, גם קונפליקטים בין-דוריים של תפיסת עולם באו לידי ביטוי באגרונים. אמנם ברובם לא יוחסה לאב התנגדות עקרונית להשכלה, ופעמים רבות הציב עצמו הבן בקו אחד עם אביו, והתעמת עם אנשי עיירתו, שנרתעו מן ההשכלה.⁴⁰ גם עצם שילוחו של הבן מן הבית מרצון מעיד כי האב הבין שאין ביכולתו להעניק לבנו השכלה מתאימה, ושהוא הרחיק את הבן על מנת שיתפתח מחוץ לבית הוריו. אין אלה סיפורי בריחה אלא יציאה מתוך הבנה משותפת. בהתייחסו לכלל

36 הציטוט הוא מאגרונו של י"ד ריזברג, מכתבי נעורים, וילנה תרנ"ב, איגרת י. מכתב תלונה כזה מאישה אל בעלה ראו: פרדיסטל (לעיל הערה 16), איגרת צד; מכתבים מרירים מאוד מנשים נטושות אל בעלים שעזבו לשם פרנסה, ושהתמהמהו מלחזור או מלשלוח כסף או אפילו מכתבים סדירים, היו מצויים גם באגרונים מוקדמים. ראו למשל: איגרת שלומים, קרקוב [חש"ד], איגרות נב-ס; יפה נוף, ונציה 1580.

37 י"צ פיסאר, מכתבים לבני ישראל, ורשה תר"ס, איגרת נה. נסיעה לאמריקה לשם חיפוש פרנסה אשר במקום ישועה כלכלית הפכה לטרגדיה משפחתית, הייתה נושא רווח מאוד בספרות ההשכלה, שכמובן היה מבוסס על מציאות היסטורית. הנושא נדון בהרחבה במחקר. ראו בעיקר: ג' אלרואי, המהפכה השקטה: ההגירה היהודית מהאימפריה הרוסית 1875–1924, ירושלים תשס"ח.

38 ריזברג (לעיל הערה 36).

39 שפיירא, יד ועט (לעיל הערה 32), איגרות לא, לו, מח, נ; וינטרויב (לעיל הערה 16), איגרת סג.

40 שפיירא, יד ועט (שם), איגרת כב.

ענפיה של ספרות ההשכלה שרטט ורסס קוים לדמותו של המשכיל כאיש צעיר, ואחד הקווים האלה העמיד את הבן והוריו 'בסימן הוויכוח והפירוד במשפחה'.⁴¹ ההתרחקות מבית ההורים הייתה לעתים קרובות תוצאה של ויכוח ופירוד כאלה. וכפי שהראה ורסס, אם התנגדה המשפחה לפניית הבן להשכלה, כפי שאכן אירע לעתים ותועד בכמה אוטוביוגרפיות משכיליות, הפכה נסיעתו לצעד של מרד ממש. אך רק במיעוט מבין האגרונים תוארו מעשי מרד מפורשים כאלה. דב אריה פרידמן, מחבר האגרון 'מכתבים לבני הנעורים' (ברדיטשוב תר"ן), ביטא תמה משכילית ידועה זו – הוא כתב בשמו של נער שהתלונן כי הוריו סוגרים בפניו את ההשכלה ומכריחים אותו 'להגות בתלמוד כל היום', מחשש פן יאבד את האמונה: 'אבותי שמו משמר על ידי בהאמינם כי בזה ישמרו רגלי מפח ורשת אשר פרשה אי האמונה לרגלי בני הנעורים'. אבל הנער לא נכנע לגזרה הזו, שהרי אי אפשר לכלוא את הרוח, ומצא נחמה וגם שותפות גורל בחבר לעט. החבר סיפר בתשובתו על גורל דומה: 'החשכים' באו אל בית אביו ודיברו שם בגנות משכילותו של הנער. האב בזעמו השליך את הספרים האסורים לאח, ואיים כי יגרש את הבן אם יתפוס אותו שוב בקלקלתו. הבן השתדל להביע עמדה מורכבת ולנסות להבין את גישתו של אביו, אם כי בהסברו הפגין הבנה לצד מידה רבה של התנשאות: 'הוא איש תמים בדרכיו לא ידע להבחין בין טוב לרע, וכל אשר הוא עושה אך מעשה אבותיו ומכיריו בידו'. לצד הולזול בתמימותו של האב יש כאן אמפתיה לעמדה השמרנית, ודווקא מנקודת מבט אינטלקטואלית: הבן המשכיל הודה בהמשך המכתב שיש יתרון בהצבת לימודי התלמוד במרכז, שכן המשא ומתן התלמודי מחדד את המחשבה, והחלקים האגדתיים שבו מכילים תוכן מוסרי וחינוכי.⁴² אבל האגרונים ככלל שאפו להרמוניה והיו תוקפניים הרבה פחות מהסוגות האחרות בספרות ההשכלה, ולכן רובם לא נקטו עמדה כזו.

עם כל זאת גם באגרונים, לאחר שיצא הבן לדרכו החדשה, התקשה האב להבין ולקבל את התהליכים המורכבים שהוא עבר בדרכו אל ההשכלה ואל ההתפתחות האישית. ניכרת בדברים החרדה מפני שינויים בהתנהגות ובסדר היום של הבן, שבעיצומו של תהליך ההתבגרות ועיצוב האישיות איבדו הוריו למעשה כל שליטה עליו. אחד הדגמים הרווחים ביותר באגרונים הוא מכתבי נזיפה מהאב לאחר שהגיעו לאוזניו שמועות על התנהגות שלילית של הבן. על פי השמועות הבן התרועע עם נערים רעים ולא למד כראוי. הבן השתדל להפריך שמועות אלה, וניכר שהיה להוט לרצות את האב המרוחק. למעשה כבר באגרונים העבריים המוקדמים ביותר, שנדפסו

41 ש' ורסס, 'המשכיל היהודי כאיש צעיר', הנ"ל, 'הקיצה עמ': ספרות ההשכלה בעידן המודרניזציה, ירושלים תשס"א, עמ' 67–114.

42 פרידמן (לעיל הערה 32), מחלקה שניה, איגרות 60–61.

במאה השש עשרה, והמשקפים במידה רבה נושאים שעמדו על הפרק בחברת הרנסנס, היה מתח בין האב לבן. התלונות על אודות התרועעות עם חברים רעים היו מוטיב קבוע בכל האגונים ובכל התקופות. הדבר בולט מאוד ב'מעייני גנים' לשמואל ארקיוולטי (ונציה שי"ג), שבו הדו־שיח בין השניים מייצג עמדות קוטביות של תפיסות עולם חברתיות, אישיות וכלכליות. שלא ככרוב האגונים שבאו אחריו, הבן ב'מעייני גנים' עמד על דעותיו השונות משל אביו והציג עמדות מתקדמות ואמיצות.⁴³

כאמור ברוב האגונים קיבל האב עקרונית את שאיפותיו של הבן ואת דרכו להגשמתן אך בפועל הוא לא חי בקרבתו. כתוצאה מהיעדרותו הפיזית של האב או מחולשתו כמי שאמור לקדם את החינוך של בנו, הרבו גיבורי האגונים לעזוב את בית ההורים ולצאת ליעד מרוחק ומלא אתגרים. הסגנון הנמליץ המוגזם בהתייחסות לבית ההורים באיגרות היה חלק מתהליך האדרה של הבית – הוא עטה מעין ערפל נוסטלגי, אבל כבר לא היה אקטואלי לחיים. סיפור היסוד בסוגה כולה הוא סיפור יציאתו של הצעיר מבית הוריו – שלא סיפק את מאווייו – לקראת דרך חדשה בעיר אחרת, במקצוע אחר, בקרבת חברים או בני משפחה אחרים. עולמם של ההורים שיך לעבר המתרחק. שפע הברכות שהעתיר הבן הכותב לא הצליחו להסתיר את עובדת היסוד הזו: הבן התרחק כיוון שאביו לא תפקד עוד כדמות חזקה בחייו. מצב זה תואר בענייניות אך בצער במכתב של בן ובמכתב התשובה ששלח לו אביו ב'כתב יושר החדש' (ורשה תרכ"ט) מאת אהרן אליעזר קרטווי'נסקי; על אף הקושי שנגרם לבן ולהורים, כולם הבינו שעזיבת הבית ונסיעה למקום חכמה הן המעשה הנכון עתה.⁴⁴

במקומו החדש, רחוק מבית הוריו, צפוי היה לבן סיפור חניכה: הוא עתיד היה לפגוש מציאות קשוחה, שרבים בה כמותו, כולם נכנסים לקלחת של חובות ואתגרים גדולים, ובתוך כך מתחרים זה בזה. הוא עתיד היה להימצא במגרשם של הבוגרים המוכרחים ללמוד ולהתאמץ לפלס להם דרך לעתיד שיש בו השכלה ופרנסה, וכל זאת בחברה הכללית, שהייתה נתונה בתהליכי עיור, תיעוש, קפיטליזציה ומתחים פוליטיים ואידאולוגיים, ואשר נוסף על כך הייתה נגועה באנטישמיות. הוריו לא יכלו לעזור לו עוד. הם הפכו לכל היותר מושא געגועים, כתובת למכתבים, מקום שאליו צפוי היה לשוב אחת לכמה חודשים או שנים, מצויד בתעודה, מתנאה במדי סטודנט או במקצוע חדש.⁴⁵ ספק אם האב הממוצע היה מסוגל אפילו להבין את שפתם של

43 הלוי־צוויק (לעיל הערה 3), עמ' 45.

44 א"א קרטווי'נסקי, כתב יושר החדש, ורשה תרכ"ט, איגרות א–ב.

45 שפירא, יד ועט (לעיל הערה 32), איגרות נט–ס. מדי הגימנסיה המהודרים, בעלי ה'כפתורים הנוצצים', העשויים 'נחושת קלל', סימלו את ההצלחה של הנער שזכה להיכנס בשעריה, ולדעת הכותב גם את הפיתוי להתמסר לחוויית ההצלחה הזוהרת עד שכחת הזהות היהודית. השוו לתיאור

המכתבים שכתב לו בנו, שהלך ונעשה מלומד מאביו. אכן האב שימש גם מטפורה למכלול העולם הישן, המסורתי, שלא היה מסוגל ולא רצה להתאים את עצמו אל העולם החדש. תלמידי הגימנסיה שעלו על אבותיהם בידיעותיהם וביכולתם למצוא את דרכם בעולם היו נושא נפוץ בספרות ההשכלה המאוחרת, וגם בה ברור שהפער בין דור ההורים לדור הבנים או הבנות איננו עניין משפחתי בלבד אלא נושא משמעות של פער בין הדורות.⁴⁶ המעבר מן העיירה הקרתנית אל העיר הגדולה נכרך במעבר מבית המשפחה ומן הקהילה המסורתיות אל הלימודים, הגימנסיה והאוניברסיטה, והצער צפוי היה להשתקע בעיר החדשה גם בבגרותו.⁴⁷

פגישה מחודשת בין בן שעזב את העיירה כדי לעבוד או ללמוד בעיר גדולה לבין הוריו עשויה הייתה להתרחש לאחר כמה חודשים או שנים של פרדה. פגישה כזו תוארה באגרונו של חיים ויטקינד, 'קבוצת מכתבים' (ורשה תרל"ג), במילים שאין נרגשות מהן. הבן אמר: 'שמחה כזו היש תחת השמש? האם אדמה לשמחת חתן לקראת כלה? או כשמחת עקרה אשר נפקדה [...] כשמחת ציון בבניה בשוב ה' את שבותה!', והאב אמר: 'אבינו יעקב לא שמח יותר בראותו את בנו יוסף במצרים כאשר שמחתי אני [...]'.⁴⁸ השימוש שעשה כאן ויטקינד בדמותו התנ"כית של יעקב משקף היטב את מצב היחסים המכאיב שבו עבר הבן את חניכתו הרחק מן הדמות הנחלשת של האב. הדמיון לעזיבתו של יוסף איננו מקרי. אמנם בסיפור התנ"כי מדובר באירוע אלים מאוד, שבמהלכו הושלך יוסף בידי אחיו לבור, נמכר לעבד, נכלא על לא עוול בכפו, ובמשך זמן רב איש לא שם לב למצוקתו. לבסוף בזכות כישורו הייחודי ויכולת הארגון שלו עלה לגדולה, ומנקודת השיא שהגיע אליה יכול היה להתפייס עם אחיו ולהיפגש עם אביו. יעקב כאב לא הצליח למנוע את השתלשלות היחסים האינדיבידואלית שהביאה לאסון המשפחתי. דמותו של יעקב בספר בראשית עברה שינוי מהותי במשך חייו: מגבר פעיל מאוד, עובד, חרוץ, מנהל משק כלכלי גדול, רומנטיקן ורוקם תכניות מתוחכמות למען משפחתו, הוא הפך לאדם סביל, שלא הצליח להגיב על אירועים משפחתיים חמורים מאוד – אונס בתו דינה, רצח אנשי שכס בידי בניו, מות אשתו רחל, התנהגותו היהירה של יוסף והיעלמותו ושאר אירועי מצרים. תגובותיו הן 'הָרִישׁ', 'שָׁמַר אֶת הַדָּבָר'. תהליך דומה

בגדיו של הסטודנט, מעיל חם עם כפתורים לבנים וכובע, ומדי סטודנט בצבע תכלת עם כפתורים כסופים בסיפורו של שלום עליכם 'כרטיס פיס', הנ"ל, עירם של האנשים הקטנים: סיפורים מהמאה העשרים, תל אביב תשס"ה, עמ' 19–20.

46 ראו למשל: שלום עליכם (שם); הנ"ל, 'קשה להיות יהודי', כתבי שלום עליכם, יא–יב, תל אביב תש"א.

47 לאחר יציאה מן העיירה סיכויי השיבה הביתה לשם השתקעות לא היו גדולים, בעיקר בשנות המשבר ברוסיה לאחר 1882. ראו: ורסס (לעיל הערה 41).

48 ויטקינד (לעיל הערה 16), איגרות 21, 70.

התרחש בדמותו של דוד המלך – ממנהיג חזק וכריזמטי הפך לאדם מוכה וידוע סבל, שדמותו הלכה ונסוגה, השפעתו על בניו נעלמה, והם עשו כרצונם במשפחה ובחצר המלכותית. משהו מן המטפורות האלה נכון לדמויותיהם של גיבורי האגורנים.

קשיי הפרידה מבית ההורים וכמובן הקשיים שמונמים החיים הבוגרים, הופכים את תהליך עזיבת הבית לצומת קריטי. תאוריות פסיכולוגיות שונות הדגישו את גיל ההתבגרות כשלב עצמאי ובעל חשיבות התפתחותית מכרעת. כך בעיקר פיטר בלוס, שכינה את ההתבגרות שלב אינדיבידואציה שני, לאחר שלב הילדות.⁴⁹ שאיפתו האינדיבידואלית של הנער לניידות חברתית נושאת בתוכה תקוות עצומות, לפעמים מעבר למציאות. הנער מגשים את הדחף שלו להצטיין ולהעז; אולי הוא גם חולם, כפי שמפרשת הפסיכואנליזה, על חיים אחרים, נעלים יותר, הממתינים לו בעולמו החדש.⁵⁰ על כל פנים בהקשר הנדון הקבילו החלומות האישיים האלה למציאות היסטורית חברתית רחבה: תופעת הניוד החברתי עצומת הממדים של ההגירה במאה התשע עשרה אל ערים גדולות ובפרט אל המערב, כחלק מהגשמת חזון אישי להשגת חיים עשירים, חופשיים ובטוחים יותר; אנשים בני שכבות חברתיות נמוכות הניחו שהם ראויים לחיים טובים ומספקים יותר, בסביבה קיום אחרת.⁵¹ מכוח הנחה זו היו מוכנים עשרות מיליוני בני אדם לצאת ממקומותיהם אל מרכזי השכלה ופרנסה, שיאפשרו להם להתקדם. כידוע רבים מן המהגרים הללו היו יהודים.

חברים ומשכילים כתחליף למשפחה

התבטאויות שונות באגורנים הציגו את החברים השותפים לדרך כבני משפחה ממש ולמעשה כמחליפיהם של ההורים. ההורים הם 'ש'מלבישים' לבנם תבונה תחילה, כתב יהודה ליב פרדיסטל באגורנו 'מערכת מכתבים' (ורשה תרי"ג), אך אחרי הצעד הראשוני של ההורים המשיכה החברה המשכילית בתפקיד זה.⁵² בחורים משכילים הם כאחים זה לזה – 'אחיך הוא בן אמך יליד ההשכלה כמוך', נאמר במכתב המלצה לבחור

J. Kroger, *Identity in Adolescence: The Balance between Self and Other*², London 1996, pp. 141-170

לפי אחד הרעיונות הפופולריים בפסיכואנליזה, הילד רואה בדמיונו אפילו הורים אחרים, הוריו האמתיים הנעלמים. מתווה דמיוני כזה מקל על החולם לקבל את הפנים השונות שהוא רואה בהוריו – לעיתים טובות וידידותיות ולעיתים כועסות. ראו: ב' בטלהיים, קסמן של אגדות ותרומתן להתפתחותו הנפשית של הילד, תרגמה נ' שלייפמן, תל אביב תש"ם.

הנט (לעיל הערה 19).

פרדיסטל (לעיל הערה 16), איגרת עב.

המחפש עבודה, באגרון של נפתלי משכיל לאיתן, 'מכתב ללמד' (וילנה תר"ל).⁵³ 'ה' אחים בני אם אחת אנחנו, היא אמנו העבריה', הסביר יהודה רוזנברג במכתב בספרו 'אוצר מכתבים וסיפורים' (סנקט פטרבורג תרמ"ב) את פנייתו אל חברו בתואר אח.⁵⁴ גם אברהם מאפו הציג באגרונ 'אמון פדגוג' (קניגסברג תרכ"ז) שני חברים טובים שלמדו עברית יחד כקשורים בקשר של אחווה, והסביר שהעברית שלמדו בילדותם היא תמצית זיכרונות הילדות המשותפים שלהם, ממש כאילו גדלו בבית אחד.⁵⁵ הקשר בין חברים דומה לתופעה, שגם היא הייתה מצויה במציאות, של אח בוגר המלמד השכלה לאחיו הקטנים ומשמש להם דוגמה.⁵⁶ תחושת האחווה בין משכילים, שהאגרונים הרבו לשקפה, התבטאה באופנים נוספים. גם במציאות ולא רק בעולם המדומה של האגרונים התכתבו המשכילים ביניהם באופן רצוף וקבוע, וכן קיימו פעילות חברתית ותרבותית מרובה והתקבצו לחגיגות אישיות ולאירועים מסורתיים או אינטלקטואליים או למטרות של התארגנויות מעשיות למען הפצת ההשכלה.⁵⁷ תחושת האחווה נגזרה משותפות הגורל, מהאתגרים ומהקשיים המשותפים וכמובן מההסכמה הרעיונית הרחבה ביניהם. גם בשירו המפורסם של יהודה ליב גורדון 'למי אני עמל' כונו המשכילים 'אחי', אם כי יל"ג הסתייג שם מן האחים על שום פנייתם ללשון רוסיה.⁵⁸

מלבד דימויי אחווה השתמשו האגרונים בדימויים משפחתיים נוספים. אברהם יהושע השל דרוקר, בעל האגרון 'מכתבי עברית' (למברג תר"ך), דימה באחד ממכתביו את החבר שבא לעזרה במצוקה מול התנכלויות של אנשים מסביב, לאם מיניקה ומנחמת, שבאה להציל את בנה הנחבא מצרה: 'אנוס חיש מהר אל חיקך אתחמק ואסתתר בין שדיך, ואת בין ארובות זרועותיך כילד שעשועים תקחני תישנני [...]. נחבאתי עד יעבור זעם, עד כי באת אוהב נפשי'. ואילו הצלחתו של החבר מילאה את רעו גאוה, כהורים הגאים בהישגי בנם.⁵⁹ ויטקינד דימה – שלוש פעמים – את התרבות העברית הישנה לאם זקנה; בכך הקדים מחבר האגרון את יל"ג בשנים אחדות, אם כי קדם לשניהם אד"ם הכהן.⁶⁰ העברית נמשלה לאם זקנה גם באגרונ של רוזנברג.

53 משכיל לאיתן (לעיל הערה 16), איגרת עו.

54 רוזנברג (לעיל הערה 35), איגרת א.

55 מאפו (לעיל הערה 13), איגרת 117

56 טביוב (לעיל הערה 32), איגרת 19.

57 מ' זלקין, בעלות השחר: ההשכלה היהודית באימפריה הרוסית במאה התשע עשרה, ירושלים

תש"ס, עמ' 87–107.

58 יהודה ליב גורדון, כתבי יהודה ליב גורדון – שירה, תל אביב תש"י, עמ' כז.

59 דרוקר (לעיל הערה 32), איגרות עג, עד; פרדיסטל (לעיל הערה 16), איגרת לו.

60 'שפתנו עניה זו, אשר ישבה בדד עזובה ונשכחה גם מבניה, והיא זקנה ונושנה' (אד"ם הכהן,

את כלל הציבור המשכילי הוא דימה לאחיו. ויש דימויי משפחה נוספים באגרונים: ויטקינד דימה קושי בכתיבה לעקריות, ואילו הצלחה בהוצאה לאור של ספר הוא המשיל להולדת ילד.⁶¹

אם חורגת כמצב שיא של שקיעת ההורים הביולוגיים

מקור לקונפליקטים קשים, העלול להרחיק את הבן או הבת מבית האב, הוא אם חורגת, נושא מרכזי בסיפורת העולם. בספרות ובחיים האם החורגת שואבת את כוחה מהיחלשות הקשר ההורי הטבעי: בין הילדים לבין אמם המתה או הגרושה ובינם לבין אביהם שהתאלמן או התגרש ופנה לפרק חדש בחייו. בו בזמן היא גם כמובן גורם מרכזי מאוד בהיחלשותו של הקשר בין הילדים לאביהם. סיפורי האגרונים על האם החורגת נכתבו על רקע מציאות שבה אכן הייתה זו תופעה נפוצה למדי. תוחלת חיים נמוכה הביאה לריבוי נישואים חוזרים בחברה היהודית המזרח אירופית. מלבד זאת רבו מקרי הגירוש, בעיקר משנות השלושים ועד שנות השמונים של המאה התשע עשרה. מחקרה הארכיוני והספרותי של שירן פריז מעלה כי רוב המתגרשים היו צעירים ועל כן שאפו להינשא מחדש. בפועל רוב הנישאים מחדש היו גברים. אימהות רבות יותר נותרו לבד עם ילדיהן ולא הכניסו למשפחה אב חדש, בעוד שאבות רבים נישאו שוב. על כן ההורה החורג היה ברוב המקרים אם חורגת ולא אב חורג. אל נישואים שניים הצטרפו לעתים קרובות ילדים מנישואים ראשונים.⁶² במשפחה מורכבת שכזו עלולה להתפתח תחרות בין ילדים לבין ההורה החורג על תשומת לבו של ההורה הנותר, על אהבתו ועל כספו.

בשדה הספרותי והתרבותי, בעיקר בתרבות העממית ובאגדות ילדים, האם החורגת היא תמה נפוצה מאוד ובעלת מאפיינים שליליים קבועים.⁶³ הסתייגויות חריפות מאימהות חורגות קיימות גם בספרות חז"ל. יחסי האם החורגת ובתה נחשבו בעיני

⁶¹ 'מכתב', א' ס', מסתרי פאריז, א, תרגם ק' שולמן, וילנה תר"ז, עמ' v-iii).

⁶² העברית כאם זקנה ראו: ויטקינד (לעיל הערה 16), איגרות 21, 48, 50; עקרות ראו: שם, איגרת 51; הולדה ראו: שם, איגרת 56. דימוי התרבות העברית במושגים של עתיקות נרמז גם באגרון של מאפו, בקישור של העברית מצד אחד לזיכרונות ילדות ומצד אחר לשריד ישן: 'היא תזכירכם ימי ילדותכם [...] היא שארית מחמדי אבותינו' (מאפו [לעיל הערה 13], איגרת 117). באופן פרדוקסלי העברית היא זקנה ועתיקה וכאילו אינה רלוונטית עוד, ועם זאת היא נושאת טעם של ילדות ושל זיכרונות נעימים.

⁶³ ש"י פריי, נישואים וגירוש בחברה היהודית באימפריה הרוסית, ירושלים תשע"ג, עמ' 98, 262–200.

⁶³ S. Thompson, *Motif-Index of Folk-Literature*, V, Helsinki 1932-1936, pp. 298-301

חז"ל אחת מחמש מערכות היחסים העוינים מעצם הגדרתם – 'נשים השונאות זו את זו'.⁶⁴ את המילים 'בניך ובנתיך נתנים לעם אחר' שבפסוקי התוכחה בספר דברים (כח 32) פירשו חז"ל: 'זו אשת אב'.⁶⁵ אמנם קיימת בתלמוד גם דמותה של אמו החורגת של אביי, ובנה המפורסם הביא בשמה דברי חכמה ודעת, בציינו 'אמרה לי אם', וברור שהמציאות אינה תואמת את הדימוי החד־צדדי האפל.⁶⁶ הפסיכואנליזה ניסתה להסביר את שכיחותה הרבה של דמות האם החורגת באגדות ואת התפקיד שהיא ממלאת בנפש האדם, בהצבתה כדמות הורית חלופית, שניתן להשליך עליה כעסים ולייחס לה תכונות שליליות ללא רגשות אשם.⁶⁷

תיאורי האם החורגת באגרונים כמעט תמיד מתאימים בדיוק לסטראטיפ של המסורת והסיפורת העממית.⁶⁸ מצוקתם של הילדים הכותבים תוארה במילים קשות. הם איבדו את אמם האמתית והאוהבת, האב נישא מחדש, היה עסוק בחייו החדשים ולא היה ער למתרחש ולעתים הרבה להיעדר מהבית. את אשתו החדשה – ואת בניה שהביאה עמה אל ביתו – הוא טרח לרצות ולשמן, בעוד שילדיו מן הנישואים הראשונים היו מוזנחים עתה. הם ראו בעיניים כלות כיצד נהנים זרים מתשומת לבו של אביהם, מרכושה של אמם שאיננה, ממקומם שלהם בבית ומזכויותיהם העתידיות בירושלם אביהם. הכותבים הרגישו כזרים בביתם, מול המשפחה החדשה שהשתלטה באדנות. גם מכתבים שהגיעו אל הבית נפתחו בידי האם החורגת, וקשה היה להסתתר מעיניה הבולשות.⁶⁹ במקרה הטוב היא תוארה כמי שהסכימה באי רצון להשלים עם הימצאותם של ילדי בעלה, גם אלה הנשואים ה'אוכלים קעסט' בביתו. נרגנותה כלפיהם ניכרה אף אם לכאורה התנהלו החיים בבית כמצופה. 'אכלו ושתו תאמר לנו, ולבה בל עמנו', כך דמיין דוד זמושץ באגרונו 'מפתח בית דוד' (ברסלאו תקפ"ג) את חששו של חתן מפני מחותנת כזו – לא זו בלבד שהיא הייתה חותנתו, היא גם לא הייתה אמה הביולוגית של הכלה. האם ניתן היה לצפות למידה כלשהי של חמימות ונדיבות מאישה כזו?⁷⁰ התיאורים הקשים יותר ייחסו לה התנהגות שכולה מכוונת להטבת

64 בבלי, יבמות ק"ז ע"ב.

65 שם סג ע"ב; בבלי, ברכות נו ע"א. בכור שור וחזקוני הוסיפו בפירושיהם לרב' כח 32: 'שמושלת על בני אותה שמתה ומרעה להם'.

66 ראו למשל: בבלי, ברכות סב ע"א; שם, שבת סו ע"ב; קלג ע"ב.

67 בטלהיים (לעיל הערה 50), עמ' 57–60, 92–94.

68 ט"פ שפירא הגדיל לעשות והקדיש סדרה של מכתבים למצוקות הקשורות לאם חורגת. ראו:

שפירא, יד ועת (לעיל הערה 32), איגרות קיט–קכב.

69 שם, איגרות קכא, קכב. לחשש גדול מפני פתיחת מכתבים על ידי זרים ראו גם: פרדיסטל (לעיל

הערה 16), איגרת סח.

70 זמושץ' (לעיל הערה 5), מכתב עא.

מצבה שלה ומצב ילדיה שהביאה עמה. גם רוע טהור הודבק לדמותה: 'מלחמה אשר לך בעמלק מבית [...] זו אשת אביך', כתב א"י שפירא באגרון 'מכתבים בספר' (ורשה תרל"א).⁷¹ 'אשה מבישה, סרת טעם ומכשפה ארורה [...] מרשעת אכזרית', רשף מנחם מנדל דוליצקי באגרונ' 'שבט סופר' (וינה תרמ"ג), וויטקינד התחלחל מעצם הביטוי אם חורגת – 'המילה הזאת אוצרת בקרבה אשפלות מרורות ענבי רוש, ראש פתנים, וחמת עכשוב!!'.⁷² א"י שפירא תיאר אותה כמי ששואפת לקרב עם בנה החורג, 'ותלמד ידיה רק לקרב, להשחית ולחבל [...] ולעורר מדנים [...] לסערני ולפצפצני'.⁷³ את ילדיה של 'בת התופת' דימה ט"פ שפירא לגורי אריות ונמרים המאיימים לטרפו חיים.⁷⁴ כדי להגביר את כוחה התנכרה האם החורגת לילדי בעלה וניסתה לשלוט בהם ובבית, עד כדי סילוקם מהבית. גירוש של נער מביתו בידי אם חורגת תואר כחלק מהמתווה הקבוע של היחסים במשפחות כאלה. היא האיצה בבעלה, אבי ילדיה החורגים, לשלוח אותם מן הבית לצורך לימודים או הכשרה מקצועית, אך היזמה הו, שהתחזתה לצעד שעשוי להועיל לקידום, הייתה נגועה בשיקולים זרים ולא תאמה את צורכיהם האמתיים או את רצונותיהם. באגרונ' של ניימן סופר על נער ש'שולח מבית אביו', ושביקש להתקבל כמורה ביתי או כעובד שכיר בשירות כלשהו. הוא סיפר על הרקע למצבו: אביו הוא שגירש אותו מהבית, אבל הדבר קרה בגלל האם החורגת, אשר הציקה לו במשך שנתיים, עד שפרץ סכסוך בינו לבין אביו. הוא התלונן כי הדבר ערער את תחושת היציבות שלו, משום שנאלץ לנדוד בלי אמצעי קיום.⁷⁵ גם ט"פ שפירא סיפר על יזמת האם לשלוח את בנה החורג ללמוד בעיר אחרת. הנער לא רצה בכך, מאחר שמדובר בלימוד בבית מדרש שהתלמידים נאלצים להתפרנס בו מ'אכילת ימים' על שולחן נדיבים, או כניסוחו של שפירא, 'לאכול לחם חסד בית איש יומו'. הנער עצמו סבר שאם עליו לנסוע ללמוד בעיר זרה, מוטב שילמד ב'בית מדרש המדעים (גימנאזיום) או בבית החניכים למורים (אינסטיטוט)', ששם יוכל לרכוש מקצוע מפרנס, אך לא הקשיבו לו.⁷⁶ הנער המתלונן באגרונ' של דוליצקי ציין כי בחפץ לב היה מוכן לעזוב את הבית המתנכר וללמוד מלאכה באופן מסודר, אלא שהאם החורגת צפויה הייתה למנוע ממנו לימוד כזה, שהיה כרוך בתשלום גבוה של

71 שפירא, מכתבים בספר (לעיל הערה 32), איגרת א.

72 דוליצקי, שבט סופר (לעיל הערה 13), איגרת לה; וויטקינד (לעיל הערה 16), איגרת 12.

73 שפירא, מכתבים בספר (לעיל הערה 32), איגרות א–ב.

74 שפירא, יד וטע (לעיל הערה 32), איגרת קיט.

75 ניימן (לעיל הערה 5), איגרת 77 (במהדורות שונות מספור המכתבים שונה). אגרונ' של ניימן זכה להעתיקות ולחיידושים רבים, וכך מצויים מכתבים דומים גם באגרונ' של קרטווינסקי (לעיל הערה 44), איגרת לו ובאגרונ' של א"מ מור, סופר מהיר, למברג תר"א, איגרת 36.

76 שפירא, יד וטע (לעיל הערה 32), איגרת פח.

שכר לימוד לאומן. בצר לו הוא ביקש לו עבודה בלתי מקצועית באחד מבתי המלאכה בעיר אחרת, וקיווה למשוך אחריו את אחותו הצעירה לכשיתחיל להרוויח מעט.⁷⁷ את הבנות השתדלה האם החורגת להשיא לבני זוג, אף אם מוקדם מדי וללא שיקול דעת מתאים. 'מכתבים בספר' גולל סיפור כזה, שבו האב, בלחצה של האם החורגת, התנכר למצוקת ילדיו והתכוון להשיא את בתו בניגוד לרצונה, רק כדי להיפטר ממנה. בדומה לכך סיפר דוליצקי על בת משפחה שנמסרה בלחץ האישה הזרה לבן זוג שלא התאים לה, איש 'כעיר פרא', והנערה נאלצה לעקור עמו אל בית הוריו בעיר קטנה ולחיות תחת ידי אמו האכזרית.⁷⁸ לילדי בעלה שלא הצליחה לסלק התנכרה האם החורגת ומיררה את חייהם. דוליצקי סיפר על אחד מבניו של האב שהתגורר בביתו לאחר נישואיו (כמנהג הקעסט) ועתה נאלצו הוא ואשתו להסתפק במגורים בחדר בחצר, 'כמלונת כלבים'. גם האב הביולוגי, שהיה אב רחום לילדיו בחיי אשתו הראשונה, שינה את דרכיו בהשפעתה הרעה של אשתו השנייה והקשיח את לבו כלפי ילדיו. השמחה פסקה מן הבית, 'רק פרץ וצוחה, בכי ונאנחה'. תיאורי התנהלות הבית תחת שלטון האם החורגת איומים ממש: 'הבוגד בוגד והשוודד שוודד', בעוד אבי המשפחה צפה במתרחש, 'יושב כל היום בדד לבטח בחדרו וצופה הליכות ביתו כמבעד לצמתו', ולא הבין כלל את חומרת הדברים.⁷⁹

כשבעלה הזדקן ומותו קרב יצאה האישה השנייה למאבק על השליטה בעיזבון, שהרי עיקר מעייניה, כך ביקשו כותבי האגרונים לשכנע את הקוראים, בשיפור מצבה הכלכלי למען ילדיה. לנוכח שאלת העיזבון התנהלו מאבקי שליטה בין ילדיו של האב הגווע לבין האישה וילדיה שלה. מאבק גרוטסקי כזה תואר באגרון בידיש הכולל מכתבים משנות העשרים של המאה התשע עשרה וביניהם אחד שנשלח מבנים אל אביהם שנשא אשה שנייה, ותשובת האשה עליו. הכותבים היו ילדיו של איש כבן 85 שנטה למות, והמשיבה הייתה כאמור אשתו. הבנים כבר היו במיטב שנותיהם ולא גרו בבית אביהם, על כן ברור שנושא הסכסוך לא היה קשור ליחסים בתוך הבית או לשליטתה בחייהם אלא למאבקי רכוש. לדברי הבנים האישה עשתה כל שביכולתה כדי לאסוף דברי ערך לטובת עצמה ולטובת ילדיה. כל שנה היא הכינה לעצמה מכספי בעלה בגדים יקרים, בגדי קטיפה או פרווה וכובעים, ולקחה למען ילדיה כל חפץ שהצליחה להניח עליו את ידה. הכותבים חששו מאוד שהיא מנצלת את אביהם, וביקשו ממנו שיכתוב. כמי שראו עצמם בעודו בחיים כיורשיו הם מנו והעריכו בדייקנות אכזרית את שוויים של כל אחד מחפציו: בגדים ומעילים, חזקת

77 דוליצקי, שבת סופר (לעיל הערה 13), איגרת לה.

78 שם.

79 שם.

יישוב בכפר, מקום בבית הכנסת, סידור תפילה, סליחות, מחזור, כלי מתכת – כל חפץ נזכר בשמו ונגזר ערכו הכספי המשווער. לא לעצמם בלבד הם דאגו, כך נאמר במכתבם, אלא גם להשאתה של אחותם העיוורת, שכבר מלאו לה 21 שנה, ושמראָה החיצוני הירוד לא משך מחזורים. מכתב התשובה מאת האם החורגת נכתב יום אחד לאחר מות בעלה, אביהם של הנמענים. לא נותר דבר מן הרכוש, הודיעה. היא סיפרה על הסכסוך האחרון שפרץ בינה לבין בעלה הגווע, שעתיים לפני מותו, ועל תגובתו הנזעמת, שכללה השלכה ושבירה של כלים שהיו שייכים לה. את מעט הכסף שהיה לו נתנה בעד צורכי קבורה, את ספריו נתנה תמורת חוב, וכלים אחדים לקחה לעצמה כדמי כתובתה. רק בנס לדבריה היא הספיקה למצוא לעצמה שידוך עוד לפני מות בעלה.⁸⁰

מאבק דומה על עיזבון תואר בהרחבה באגרונו של שלמה וינטרויב 'חליפות מכתבים' (ורשה תרמ"ט). אדם כתב לחברו והודיעו על מות חותנו של הנמען. החותן השאיר ירושה גדולה, ולכן לכאורה היה על הורש לברך ברכת 'הטוב והמייטיב'. אלא שבמהירות רבה השתלטו האישה השנייה ובניה על הרכוש, והכותב הזהיר את נמענו שאם לא ימהר לפעול, לא יוכל לממש את זכויותיה של אשתו, בת המנוח, לחלק מן הכסף. הכותב תהה אם הבת ובעלה מחזיקים שטר חצי חלק זכר (שטח"ז), כפי שהיה נהוג בקרב יהודי אשכנז ומזרח אירופה מאז ימי הביניים ובראשית העת החדשה.⁸¹ שטר כזה הקנה לבת חלק מן העיזבון. הכותב ציין כי במקרים שבהם הותיר המנוח ילדים קטנים, נערך הליך של חיתום העיזבון על ידי בית הפקודות, כלומר פקידי ממשלה זומנו למקום והקפידו את כל הנעשה ברכוש הנפטר עד בירור זכויותיהם של הקרובים. אבל במקרה הזה לא נעשה הליך החיתום, מאחר שלמנוח לא היו ילדים קטנים. לכן מי שהיו בקרבת מקום, האישה הנוכחית ובניה, לא היססו והחלו להשתלט על הרכוש. הכותב האיץ בחברו לנקוט מיד הליכים משפטיים, על פי הנהג היהודי או על פי חוקי הממשלה, ובלבד שיופגן כוח במאבק זה; רק כך תיתכן פשרה מול כוחנות הצד השני.⁸²

80 'עלזעט, שטודיען אין דעם אמאליגען אינערליכען אידישען לעבען, מונטריאל 1927, עמ' 29–34. המכתב הוא משנת 1823. אני מודה לפרופ' נתן כהן על שהפנה את תשומת לבי לספר מעניין זה, ולד"ר נגה רובין על סיועה בהבנה מדוקדקת של האגרות שבו.

81 על מנהג זה בקרב יהודי מזרח אירופה ראה: ת' שלמון-מאק, טן דו: על גישויון ומשבריהם ביהדות פולין-ליטא, 1650–1800, תל אביב תשע"ב, עמ' 57–60, וביבליוגרפיה נוספת שם.

82 וינטרויב (לעיל הערה 16), איגרת צא. שאלות משפטיות בעניין פתיחת צוואות עלו באגרונים נוספים. למשל פטירה ללא צוואה ברורה הביאה להפקדת רכוש המת למשמרת בידי פקידי העיר עד בירור הזכויות. ראו: מ' לטריס, מכתבי בני קדם, וינה תרכ"ו, איגרת כד. שאלות משפטיות אלה נבעו ככל הנראה מביטולו של מוסד הקהל בשנות הארבעים והעברת ההליכים המשפטיים

אופייה האנוכי וחסר המצפון של האם החורגת הודגש בדבריו של דוליצקי, שגינה אותה ואת משפחתה: לא זו בלבד שנכנסה אל הנישואים חסרת כל רכוש, על מנת ליהנות מרכושו של בעלה החדש, אף מוצאה היה בזוי: 'מבית בזויים אשר מכרו ילדי בני ישראל לאלהי המלחמה'; כלומר משפחתה מילאה תפקיד מתווך כלשהו בגיוס יהודים לצבא הצאר. דוליצקי כתב זאת בראשית שנות השמונים של המאה התשע עשרה, כאשר השירות בצבא הרוסי אמנם כבר לא היה אכזרי כבעבר ולא היה כרוך במעשי חטיפה כפי שהיה בימי הצאר ניקולאי הראשון (1825–1855); בשנת 1874 הוחל חוק גיוס כללי על האוכלוסייה, והוא לא היה ספציפי ליהודים. משך השירות קוצר ותנאי השירות שופרו, אבל יהודים עדיין ראו בצבא בדרך כלל חובה שיש להשתדל להימנע ממנה. זה הרקע להאשמות כלפי משפחתה של האם החורגת, שמצאה דרך לסרסר במכסות הגיוס.⁸³

מרדכי אהרן גינצבורג הציג באגרונו 'דביר' (וילנה תר"ד) תמונה מעט מוארת יותר. 'דביר' הוא ככל הנראה האגרון הראשון שנכתב מתוך תודעה ברורה של כתיבת רומן אפיסטולרי. אמנם קדם לו אגרון אחר של גינצבורג, 'קרית ספר' (וילנה תקצ"ה), אך 'דביר' היה ניסיון ברור לכתוב רומן.⁸⁴ הספר נסב כולו על האתגר הקשה שמזמנת משפחה שפורקה והורכבה מחדש. במקרה זה מדובר היה בגירושיה של האם הביולוגית מבעלה, וכיוון שכך הצטרף למערכות היחסים הטעונויות ערוץ נוסף – היחסים של הדמויות המעורבות בסיפור עם האישה הראשונה, שעודה חיה. אין כאן אָבֵל על מות האם, אבל יש ויש מטעני כעס וקנאה. למרות כל זאת הסיפור מאוזן למדי ותוקפני הרבה פחות מהמקובל באגרונים אחרים. האם החורגת הוצגה כאן לא כרשעה אלא כאנושית, והגירושים, שהרסו את המשפחה, הוצגו גם הם בעין סלחנית. הכותב רמז כי עזיבתו של האב את אשתו הראשונה ופירוק המשפחה על ידו היו כמעט בלתי נמנעים. אפילו האישה הראשונה לימדה עליו זכות באמרה כי 'הגירושין [היו] דבר מוכרח', ואירעו ללא אשמה ברורה של אחד הצדדים. הייתה זו תוצאה של 'מקרים דקים כקורי עכביש, אשר היו במשך העת קיר ברזל בינה ובין אבי'. לא נמסרה הסיבה הסופית

מידי הקהילה היהודית לידי המדינה. הליך דומה של טיפול ברכושו של מת שלא הותר צוואה – הפקדת הרכוש בידי פקידי העיר עד לבירור המוטבים – תואר באגרונו של ניימן, שהוא מוקדם יותר, ונראה שההליך התבצע על ידי באי כוח הקהילה היהודית בזמן שעדיין היה להם תוקף על פי חוקי המדינה. ראו: ניימן (לעיל הערה 5), איגרת 59.

83 דוליצקי, שבט סופר (לעיל הערה 13), איגרת לה. מצב המתגייסים הורע בהרבה לאחר הקונטרס רפורמות של 1881. ראו: 'פטרובסקי-שטרן, 'היהודים והצבא: היבטים חברתיים ותרבותיים', לוריא (לעיל הערה 3), עמ' 55–58.

84 וינפלד (לעיל הערה 6), עמ' 97. וינפלד זיהה באגרונו של גינצבורג, דביר (לעיל הערה 13), השפעות של 'יסורי ורתר הצעיר' ליוהאן וולפגנג גתה.

לגירויים, אם כי נרמז שהאב 'חטא אל דרך המוסר אך פעם אחת', אבל לא הוטחה האשמה באיש.⁸⁵ האישה הנעזבת הודתה גם בחטאה שלה – חטא השאננות, ההנחה המוטעית שניתן להישען על אהבת הכלולות, ש'רפתה כבר במשך הזמן' כדבריה. רק בדיעבד הבינה שאין לסמוך על מסגרת הנישואים כשהיא לעצמה, גם אם נוסדה על יסודות של אהבה, כי זו תלך ותדעך עם הזמן. לפי תפיסה ראליסטית ונטולת אשליות זו נישואים שניים הם אפשרות שעל כל אדם להביא בחשבון, לא רק בגלל נתוני התמותה הגבוהים, שבעטיים עלול היה כל אחד להתאלמן, אלא גם בגלל סיכויי הגירויים הגבוהים. אהבת הכלולות באה לעולם כשהיא כרוכה בתאריך תפוגה, ואין להלין על התפרקותם של נישואים ראשונים ועל הופעתם של בני זוג חדשים, כאלה שיהפכו להורים חורגים. הבעת העמדה הזו מצד האישה הנעזבת הפתיעה את הבן הממורמר ובוודאי גם את רוב הקוראים; היא קיבלה את הגירויים בהשלמה וללא כעס, ומאמציה כוונו להרגעת היחסים בין בנה לבין אשת אביו.

ברור שלא כל אדם היה מקבל את המצב הזה בהשלמה אצילית. בסיפור הזה ביטאה דווקא אחותו של האב עמדה הפוכה ולא השלימה עם העוול שעשה אחיה לאשתו הראשונה. יש להעיר בנוגע לסיפור מקורי זה שלא נשים בלבד היו הורה חורג: בסיפור זה סבלה גם בתה של האם החורגת, שחווה את הקושי שבהופעת גבר זר בחיי אמה. אבל מצבה היה אחר לחלוטין מן המצוקה החריפה שתוארה באגרונים אחרים. שיא ההשלמה שבתהליך היה בסיפור האהבה שהתפתח בין בנו של האב לבין בתה של האם החורגת.⁸⁶

מתינותו של סיפור זה לא גרעה מתחושת המשבר המשפחתי ומן הפגיעה בתפקוד ההורי של האב הנישא וגם של האם שגורשה. תחושת נמיכות הרוח של האב מרחפת בבירור מעל סיפור מעניין זה. גיבור הסיפור ציין כי קשה היה לו לשוב הביתה במצב המשפחתי החדש, וכי משהגיע חש ניכור. רק 'עבד זקן' בבית הכיר אותו. העבד הזה הכירו מיום היוולדו, ולפי מספר שנות עבודתו בבית המשפחה כבר נחשב 'כאחד מילידי הבית'. שער הבית היה נעול, בני הבית זרים, האב הנשוי בשנית היה מכונס בעצבותו, ואפילו הנוף הפיזי השתנה בעיני הנער החוזר: פני האדמה, העמק, היער, הברכה, שנראו בעיניו בילדותו כנופי ענק – כולם התגמדו לפתע כשהתבונן בהם בעיני אדם בוגר. המשרת הזקן לבדו הריע לקראת הבחור בשמחה רבה, והייתה בכך נחמה מסוימת למצוקתו.⁸⁷ אשר לאם הביולוגית, היא מילאה כאן תפקיד של קרוב, כמעט של קדושה לא אנושית, ולא הייתה עוד חלק ממסלול חייו של בנה.

85 גינצבורג, דביר (לעיל הערה 13), איגרת ב.

86 שם, איגרת ד ואילך.

87 שם, איגרת ב.

דמויות חזקות אחרות – אחים וגיסים

בכל סיפורי האם החורגת אפיינו חולשה, היעדר מנהיגות, חוסר הבנה של המציאות ורפיון רוח מוחלט את עמידתו של האב לנוכח פעלתנותה של האישה החדשה והמזיקה. הוא לא היה מסוגל להחליט בעצמו מה ייעשה בבניו ובבנותיו, ולמעשה גורלם הופקר והם סולקו מהבית, החמיצו הזדמנויות להתקדמות אישית, או נקלעו לנישואים רעים. בצר להם פנו הנערים והנערות אל דמות מסייעת מבין השווים להם בשכבה המשפחתית או מבין אחי האב. באחת האיגרות התלבט האב עצמו וחלק את קושייתו עם מורה ועם בנו הבוגר, שהפך בעל כורחו לשופט וליועץ באשר לבן הצעיר. הבן הבוגר קיבל מכתבים מלאי היסוס מאביו, מאחיו הצעיר וממורהו של אחיו, כולם באותו עניין, והוא שאמור היה להכריע. התפקידים התהפכו: במקום לקבל החלטות שקולות על בניו, מסר האב את ההחלטות לידי אשתו, וביקש עצות אצל בנו הבוגר ואצל מורה פשוט וחסר הבנה ('תם').⁸⁸

כך תפס בן משפחה אחר את מקומם של ההורים הנחלשים, אדם קרוב שהיה חזק מההורים וקשור למציאות. הוא העניק לנער עצות טובות, תמיכה רגשית וחברתית, ולעתים קרובות גם תנאים חומריים שאפשרו את התקדמותו, מעין פיצוי על היעדר בית ההורים. ט"פ שפירא הציג את הדמויות המושיעות: אח, גיס, רע, ואחות – כולם היו קרובים אל הכותב, בוגרים, ולא דרו אתו בבית אחד, ועל כן יכלו לסייע בדברי ניחומים, בשיפור מצב הרוח או בהצעה לבוא להתגורר עמם. מאחר שהאב כבר לא יכול היה להועיל, היו אלה עתה הדמויות שניתן לבכות על כתפיהן ולצפות לעזרה כלשהי. אחד הנערים בסיפורי האם החורגת התחנן לפני גיסו כי יספח אותו אל ביתו ויציל אותו מ'מאורת הפתנים' שבה הוא חי, לאחר שהבין שאין איש אחר שיכול להצילו – אביו נסע בדרכים כל ימיו ולא היה ער למתרחש בבית, כאשר נכח בבית, הדיחה אותו אשתו בדברי חלקות נגד בנו, וגם קרובים אחרים התרחקו מהבן.⁸⁹ נער אחר מצא מפלט בקריאה רצופה של ספרים ומכתבים ששלחו לו חבריו. הוא ציין שיש לכתוב על המכתבים שם של נמען אחר, כדי למנוע מהאישה הזרה לחטט בהם.⁹⁰ נערה שהתמודדה באופן קבוע עם 'נחש', אמה החורגת, מצאה גם היא דרך להפיג את קשייה – היא יצאה מן הבית ונסעה לכמה ימים אל בית אחיה הנשוי. משם כתבה מכתב אל אחותה הבוגרת, שגם היא הייתה נשואה ואם לילדה. במכתבה סיפרה על חוויות מנחמות שחוותה בהיותה בבית משפחתו השלווה של אחיה: 'עיני לא תשבוענה מראות

88 שפירא, יד ועט (לעיל הערה 32), איגרת פח.

89 שם, איגרת קיט.

90 שם, איגרת קכא.

את שלוות בית אחינו לגאון ולתפארת: עושר וכבוד נפגשו, אהבה ושלוש נשקן, ועל כל מדרך כף רגל עונג ושעשועים'. היא שיבחה את ילדי הנחמדים של האה, 'שני בני היצירה', ואת ילדתו בת השלוש, שדמותה 'כאילת השחר'. האה המאושר ניהל חיים של שלוה וגם של ריקנות מסוימת; את שעות הערב בילו הוא, אשתו וידידיהם בשתייה ובסעודות, בביקורים בבתי עשירים ובמשחקי קלפים. כל אלה היו הפוגה נעימה מן החיים הקשים לצד האה החורגת, כתבה הנערה.⁹¹

מכתב תשובה אחד בלבד צורף אל קובץ התלונות של הנערים באגרונ של ט"פ שפירא, ובו נחלץ גיס לעזרה. התשובה מעניינת וחורגת מן השבלונה הבכיינית על אודות האה החורגת הרעה; המחבר השתדל לזרות אור אחר על מערכת היחסים הזו. הוא העביר את האחריות לעוינות אל כתפי הנער עצמו, אשר התעקש לנהל עם האישה יחסי מרי. 'התרפס ורהב אותה!', הציע הגיס הבוגר האחראי, 'כי בזאת תרצה לך'. פנייה מפויסת, מתוך שלום, תסיר את הכעסים, תרכך את הלבבות ותביא להרמוניה משפחתית. ואילו מריבות ונאצות יקשו את חייו של הנער וגם יפגעו בכבודו של אביו, שיהפוך לנושא לשיחת הבריות. בניגוד לחברים אחרים שהקיפו את הבחור במצוקתו, ושטיפחו בו את תחושת הצדק והזעם ואת הרצון להוסיף ולריב עם האישה הזרה ועם בניה, לא נרתע הגיס מלומר את האמת הכואבת. 'אשת אביך היא וכבודה – כבודו'.⁹² המחבר החליט לסטות כאן מן הנתיב הספרותי השגרתי, לסלק מהדרך את קלישאות האגדה העממית, ולהביט בחיים בעיניים מפוכחות. אחרי הכול לא היה זה סיפור אגדה פשטני אלא טקסט שהתחזה למכתב אותנטי, ושנועד להיות מופת לכתיבה נכונה.

בסיפור רחב היריעה והפתטי שבאגרונ 'מכתבים בספר' לא"י שפירא התדרדר כל כך מצבם של הילדים האומללים בצל האה החורגת, עד שלא הייתה עוד אפשרות לשקמם בתוך הבית, והתרופה היחידה הייתה להוציאם משם ולחנכם בבית אחר, בחסות הורי חברים. הנער והנערה הבוגרים שבהם נישאו במהלך הסיפור לחבריהם בני המשפחה המסייעת, והאחים הקטנים נשלחו ללימודים שהלמו את כישורונותיהם ואת רצונותיהם האמתיים, ולא ללימודי תורה ותלמוד בנוסח הישן. אפילו האב החלש זכה בסוף הסיפור להצלחה: מעת אשר יצאוהו בניו אל אשר ישאם רוח הזמן [...] החלו דרכי יוסף להצליח' – מקומה של האה החורגת בסיפור הלך והצטמצם עם התקדמות העלילה, בניו ובתו נושעו ממצוקתם, וכתוצאה מכך יכול היה גם הוא למצוא מנוח.⁹³ הסיפור כולו הוא סיפור של גאולה, הוצאה מעבדות לחירות, מהזנחה לטיפוח מרבי. הנישואים מתוך אהבה והלימודים המקצועיים והמועילים היו לבנים הצלה מן הבור

91 שם, איגרת קכב.

92 שם, איגרת קכ.

93 שפירא, מכתבים בספר (לעיל הערה 32), איגרות כב, כד, מ, מה, נ.

שכרתה האם החורגת, ואשר אביהם כשל בו גם הוא. בית אב מטיפוס ישן, ללא השכלה וללא הכרה בצורך ביצרנות ובבחירה אישית, כשל בסיפור זה באופן מוחלט. הוא נתמך בידי בית אב אחר, מושיע, שהיה מסוגל לחבר את הנערים הצעירים אל חברה חלופית, חברה השווים להם, שבה ראו אותם כפי שהם, התייחסו אל רצונותיהם וכישרונותיהם ואפשרו להם בניית עתיד.

נסיעה אל בית הדוד

החלל המשפחתי התמלא על ידי דמויות גבריות נוכחות וחזקות אחרות – בדרך כלל הגיס, האח הבוגר, המורה ומעל כולם – הדוד. אלה הפכו לנותני חסות למשפחה או לנער שבמרכז הסיפור, במקום האב המרוחק, הנעדר או החלש.⁹⁴ הפער שנוצר בתוך המשפחה פיתח אצל החלשים ציפייה לסיוע, ואצל החזקים – תחושת מחויבות.⁹⁵ גילם הצעיר של נותני החסות החדשים, מצבם הכלכלי האיתן, שאפשר להם להשתחרר מכבלים חברתיים, ובעיקר הפעלתנות שבה ניהלו את חייהם, הפכו אותם לשותפים מתאימים לדרכו החדשה של הנער. מעתה הם ליזו אותו בתהליך החניכה ולקראת הפיכתו לגבר בשל ומצליח.

נסיעת נערים ובחורים צעירים מן הבית אל ארצות וערים אחרות מופיעה באגרונים בני כל התקופות. כבר באגרונים הקדומים מן המאה השש עשרה כתב אב אל בנו 'שהלך ללמוד תורה', בחר שנסע התגעגע אל אחותו ('מיום היותי על אדמתי הרחק נדוד [...]) לא נתתי לעיני שינה', בן סיפר על תלאות שעבר בדרכו הרחוקה ועוד, ומכתבים דומים רבים נכתבו באגרונים במאות השנים הבאות.⁹⁶ אבל ספרים קדומים אלה לא פירושו יריעה סיפורית אחידה, ועזיבתו של הבן לא הייתה בהם מוקד העניין. הרפתקאות הבן שנסע אל קרוביו הן נרטיב חוזר שזכה לפיתוח באגרונים המאה התשע עשרה. מכתב אותנטי שכתב אברהם מאפו לאחיו, ושאננו מופיע באגרון, מכיל תוכן כזה בדיק: הכותב שהה בפריז, ובנו נמצא בפיקוח של אחיו בפטרבורג. יש במכתב זה כדי לחזק את אמינות ההיסטורית של התופעה שלפנינו.⁹⁷ זמושץ ניסח

94 ריזברג (לעיל הערה 36), איגרות י', כג–כד, מז, עז. לפעמים התברר שגם האח היה שרוי במצוקה ולא יכול היה לעזור. ראו: מור (לעיל הערה 75), איגרות 34–35.

95 דוידוף (לעיל הערה 25), עמ' 167.

96 כך באגרונים המוקדמים, שכותביהם אנונימיים – מחברת שבט סופר, קונסטנטינופול 1520, איגרות יח, מד; מגילת ספר, ונציה 1552, איגרת מד. וראו: י' רקובר, ספר לשון נקי, אמסטרדם תמ"ט, איגרות ה–י. ספר זה נשען הרבה על תכנים מאגרונים המאה השש עשרה. ראו: הלוי-צוויק (לעיל הערה 3), עמ' 60.

97 ב"צ דינור (עורך), מכתבי אברהם מאפו, ירושלים תש"ל, עמ' 137.

באגרונו כמה מכתבי הכרת תודה לאנשים צעירים ששימשו משענת לבני משפחתם לאחר מות האב. אחד מהם הוא מכתב של אם אלמנה לבנה הבוגר ובו התנצלה לפניו על שלא השתתפה בשמחת חתונתו בשל אבלה הכבד על מות בעלה. 'אומללה' כינתה את עצמה, ואת ילדיה הצעירים – 'הילדים היתומים הרכים אשר עוד שם אביהם על פיהם, והחפצים לתת תודה לאחיהם על כל הטוב אשר עשה ועוד יעשה עמדם'. כלומר האב מת, רק שמו עוד נשאר בפי בניו, ואל מול היעדרותו ואומללותה של האם, הבן הבוגר הוא המשענת המשפחתית היחידה. מכתב אחר באגרון זה מלמד על משפחה שהייתה תלויה לחלוטין בעבודתו של הבן הבוגר, שעבד כמורה, ושהיה עליו לפרנס את אמו האלמנה ואת אחיו הצעירים.⁹⁸ המשימה הזו בוודאי הייתה קשה מאוד, שכן במכתב אחר העיר זמושץ' שבהחלט לא ניתן להסתמך על משכורתו של מורה: 'אם בניו יגדלו ולא יוכלו להיות להם למשען, הכשאר מורים ישען על משענת קנה רצוף!'.⁹⁹ עזרת הבן הייתה הכרחית גם כאשר האב הזדקן 'ואין בו עוד כוח לצאת ולבוא כמקדם'.¹⁰⁰

באגרונים הודגש כי הגיס היה שותף מרכזי בחינוכו של הנער הכותב, ומי שהשפיע עליו לטובה להתנער מחייו הקודמים ולעבור למקום חדש או לעבור שינוי אישי ולפנות אל ההשכלה והנאורות. הגיס זכה לאמון מצד אבי הנער בהיותו קרוב משפחה אך חיצוני לה, וכיוון שהיה בוגר מן הנער, נשא בעצמו בעול משפחה, וכבר ידע משהו על חובות פרנסה והתנהלות בעולם. הגיס, בניגוד לאב, הבין ללבם של נערים ונערות צעירים, וניתן היה ליצור עמו קשר לבבי או להיעזר בו לצרכים שהאב לא יכול היה להבין, למשל בעניינים הקשורים ללימודים.¹⁰¹ הגיס שניתן היה לסמוך עליו עבר בעצמו תהליך של יציאה מאופל ומעבר אל עולם משכילי ומודרני, וכעת יכול היה לשמש משענת לנער צעיר ומתלבט. הנה מכתבו של נער שביקש מגיסו לקבלו להתגורר עמו, כדי לצאת ממקום מגוריו חסר ההשכלה. דברי השבח לגיס כרוכים בדברי שבח לאביו של זה, ובניגוד להם – גנאי לאביו של הכותב; האב הזה נמנה עם המון האנשים הפשוטים והבורים, שהנער היה מוקף בהם ובזו להם בכל מאודו:

אתה ידעת גיסי יקירי מצב בני הנעורים בעירנו השוממה כי ברע הוא ופרוע לשמצה. ידעת כי כמעט כולם למעצבה ישכבון בחיק העצלה [...]. אתה הוא האחד בנו אשר נשאו לבו אותו לחתור בקיר הברזל, לצאת מאפלה לאורה [...]. אביך הטוב אשר הליכות עולם לו בשבתו תמיד בערים הגדולות וירא עוון

98 זמושץ' (לעיל הערה 5), איגרות פד, פט.

99 שם, איגרת צג.

100 שם, איגרת צ.

101 שפירא, יד וטע (לעיל הערה 32), איגרות סז, עז, קה.

תושבי הערים הקטנות [...] ויתבונן להצילך [...] ואני מה אעשה אפוא אם אבי
עוזבי ומפני שם 'השכלה' נחת הוא? [...] קרבני נא אתה בימינך, ובביתך גיסי
פנה לי מקום וישבתי אתך ימים או עשור.¹⁰²

אם הגיס לא קיבל את הנער לביתו, הוא יכול היה לפחות ללמדו כיצד לנהוג ולשמש לו
דוגמה אישית. בהיותו בוגר ואחראי הוא יכול היה לתפקד בעת משבר קשה במיוחד,
כאשר אבי המשפחה נפטר ולא היה מי שיסייע להתארגנות המחודשת.¹⁰³ לעתים ניהלו
הנער הכותב וגיסו עסק משותף.¹⁰⁴ שבחי הגיס היו בעצם גם שבחיה של אחות הכותב,
ואכן לפעמים שיבח הנער את הזוגיות המושלמת של אלה: הם גידלו ילדים טובים,
הצליחו בעבודתם והיטיבו לסביבתם.¹⁰⁵

מעל כולם בלטה דמות הדוד שהעניק לנער הזדמנות לפרוץ קדימה כבעל מקצוע,
כיהודי משכיל ולאחר מכן כבעל משפחה משלו. ניתן לראות דמיון בין דמות זו של
הדוד לדמות המקראית של מרדכי, הדוד אשר פרש חסות על אחייניתו היתומה, אסתר.
הוא הצליח ללוותה גם כשנלקחה מן הבית אל ארמון המלך ועברה שם תהליכים קשים
של החפצה אנונימית, המונית ונצלנית. הוא שמר על שלומה ועל סודות המשפחה גם
כשנאלצה לצאת מרשותו, והצליח לגרום לתמורה יסודית בנפשה ובוהותה ולהביא
יחד אתה לזעזועים פוליטיים גורליים ולישועה.

גם לילדים קטנים שדרו בבית הוריהם היו קשרים חמים עם הדודים. ילדים וילדות
באגרונים זכרו כיצד נהג הדוד להשתעשע עמם במשחקי ילדים. ישראל חיים טביוב
הציג ב'אגרון לבני הנעורים' (ורשה תרס"ב) יחסים קרובים מאוד בין הדוד והדודה
ובין האחיינים הצעירים. הדודים הרבו לשלוח מתנות לכבוד ימי הולדת או לרגל
נסיעה לחו"ל. האחיינים לא יכלו לגמול להם בדרך דומה והסתפקו במכתבי תודה.¹⁰⁶
הדוד היה שותף למטען הפיזי והתרבותי של האב, ואכן דמה במידה רבה מאוד לאב –
שניהם גדלו יחד בילדותם, והעבירו את המורשת והמסורת המשפחתית לדור הבא, כל
אחד בביתו. אלא שהדוד התקדם בחייו וזכה להצלחה יותר מאשר האב. פרידמן שם
בעניין זה דברים מרירים בפי נער צעיר. הוא כתב לדודו כמה הוא מתגעגע אליו וזוכר

102 שם, איגרת קה.

103 פרדיסטל (לעיל הערה 16), איגרת כז.

104 ויטקינד (לעיל הערה 16), אגרות 29, 50, 74; שפירא, מכתבים בספר (לעיל הערה 32), איגרת נ;
שפירא, יד ועט (לעיל הערה 32), איגרות י, נו, סז, עז, צג.

105 ויטקינד (שם), איגרת 34. פרדיסטל (לעיל הערה 16), איגרת פא. במכתב הבא התברר שהגיס
הציב בפני הנער דרישות כבדות לשם חינוכו. עוד מכתבים בנושא דומה ראו: שפירא, יד ועט
(שם), איגרות נו, קלו.

106 טביוב (לעיל הערה 32), איגרות 12, 13, 15; פרידמן (לעיל הערה 32), מחלקה שניה, איגרת 55.

אותו לטובה מימי ילדותו, עת היה משתעשע אתו ואהב אותו. אבל בהמשך דבריו הוסיף הנער וציין בלי כחל ושרק מה השתנה בשנים שחלפו: 'הוקרת רגלך מביתנו [...] הצליח ה' דרכך ותעש לך חיל ועושר רב, ולא נאווה לעשיר כמורך להשפיל שבת אתנו'.¹⁰⁷

זכות ראשונים על הסיפור המתפתח על אודות הבן שיצא אל בית הדוד כדי ללמוד בעירו, שמורה לשלום הכהן באגרנו 'כתב יושר'. הוא שיסד את הנרטיב שזכה לחיקויים רבים – מערכת מכתבים מפורטת שסיפרה על יחסי האב, הבן והדוד; התנועה בין תקווה, הצלחה, אכזבה ושוב התאוששות ממשבר עד הסוף הטוב. כמובן לא כל האגרונים שמרו על מבנה מושלם כזה, ורבים מהם לא הקפידו על מבנה מהודק כל כך אלא פרמו, הרכיבו וסיפרו על מצבי חיים נוספים. אחרי הכול היה לאגרונים גם תפקיד שימושי, ודבקות בבניין-האב של הבן, הדוד והאב הייתה מגבילה מאוד את הכותבים.¹⁰⁸

הקרבה הפכה את הדוד לבעל מחויבות מסוימת כלפי בני אחיו, והוא היה לכתובת המיידית לעזרה בעת מצוקה, בעיקר אם הילדים היו קטנים ומצב הוריהם רעוע, או אם היה חשש לאחיינית שלא הצליחה להינשא.¹⁰⁹ הקרבה העניקה לדוד מעמד של מעין מחליף אב, ועם זאת נקי מתסביכים אדיפליים וממטענים מכבידים אחרים: ציפיות שיש למלא, תקוות שעלולות להתבדות, ירושה שיש לחכות לה. אמנם ירושת הדוד גם היא עשויה הייתה ליפול בחלקו של נער האגרונים, אבל מצב זה היה מצוי פחות.¹¹⁰ האגרן בידיד 'שטודיען אין דעס אמאליגען אינערליכען אידישען לעבען', שערך יהודה אלזעט (מונטריאול 1927), הביא מכתב של אחיין אל דודו ואת תשובת הדוד עליו. מן המכתבים עולה מצוקה קיצונית מאוד של האחייין, שחיפש ישועה אצל הדוד. האחייין היה איש בוגר, נשוי ואב לילדים רבים, וחי במצוקה כלכלית קשה, שאילצה אותו ואת משפחתו להצטופף עם חמש משפחות אחרות ולחלוק עמן מרחב מגורים קטן מאוד. המתח בין האנשים הרבים התפרץ מדי פעם והביא למריבות, צעקות,

107 פרידמן (שם).

108 וינפלד (לעיל הערה 6), עמ' 97.

109 ראו מכתב ממשפחה שלמה שהתרוששה, ושפנתה אל קרוב משפחה עשיר בתחינה לעזרה: מור (לעיל הערה 75), איגרת 23. הצרה הגדולה ביותר שהעיקה על הכותבים הייתה מצבה של האחיינית, בת 30, שהפכה למשרתת, ושאישה לא רצה להשתדך אתה. מה נעשה כשתודקן, שאלו הפונים הנואשים. שלום עליכם ציין שב'רומנים מרתקים ביותר' – כפי שכינה בציונות את ספרות השונד הפשטנית והוולגרית – מצויה דמותו של דוד נוכל שהתעשר והיה לבארוך, אך הוא לא ציין באיזה סיפור מדובר. ראו: שלום עליכם, 'כרטיס פיס', הנ"ל (לעיל הערה 45), עמ' 26.

110 על דוד עשיר שמת או רק נפצע, בפריו או אולי באורליאנס, ושעורר את דמיון נושיו של האחייין, שקיוו להחזור כספם, ראו: מור (שם), איגרות 3-4.

קללות ומכות. הכותב תיאר למשל מריבות בין הנשים שהתחרו על האש לבישול ועל אספקת העצים. גם השבת לא הביאה מנוחה, כי אז גברו המריבות על איכות המזון ועל כמותו הדלה. קשיי הקיום גרמו לאשת הכותב לצאת מדעתה עד שהוכרחו לכוול אותה, לאחר שכמעט העלתה באש את הדירה. היא הוצאה מן הבית למוסד אשפוז כלשהו ומתה כעבור זמן קצר. עתה נוספה על צרותיו של הכותב יתמות ילדיו, והוא ביקש לשאת אישה אחרת. את מכתבו הנואש סיים האחיין בבקשה קיצונית ההולמת את אופיו של המכתב: קח כמה מילדיי, הוא ביקש מהדוד. דמות הדוד נגלית לעינינו ממכתב התשובה ששלח: דמות חכמה ובטוחה, שיכלה אולי להושיע. הוא לא נענה לבקשה לקחת כמה מן הילדים – יש לי מספיק מן ה'סחורה' הזו, הסביר – ובמקום זאת העניק לאחייו כמה עצות מועילות ברוח רעיונות היצרנות: אין טעם לשאת אישה חדשה, שהרי זו תביא עמה ילדים נוספים, והבעיה תחריף. הפתרון למצוקה הוא בהפניית הילדים לעבודות מפרנסות – את הבנים יש ללמד מלאכה, ואת הבנות להעסיק כעובדות בחנויות.¹¹¹

החיים בבית הדוד

כאמור סיפור המגורים בבית הדוד שורטט לראשונה במלוא ההיקף באגרונים של שלום הכהן, 'כתב יושר': אב כתב אל אחיו וביקש ממנו לארח את בנו שעמד לבוא לעיר הגדולה כדי ללמוד, לאחר שבעירו 'אפסו חכמי מדע והתבונה נעצרה'. האח כתב בתגובה כי ישמח לארח את אחיינו. הבן נסע ובישר לאביו כי הגיע בשלום. הוא הביע את תודתו על הזימה והבטיח שינצור בלבו את פקודות אביו. האב ביקש ממנו שינהג בענווה ויכיר תודה לדודו על האירוח. המכתב הבא נשלח מהדוד, אשר סיפר לאחיו כי הבן לומד יותר מדי, גם בלילה, ומסכן בכך את בריאות עיניו. האב כתב אל בנו, הפציר בו שינוח ויטייל בשדות שעה אחת בכל יום, וצירף חבילה ובה בגדים ששלחה האם וכסף. במכתב הבא חל מפנה לרעה: מדווח כי הנער התחבר לנערים רעים, שיקר, וניצל את עובדי הבית של דודו. וכך כתב הדוד: 'איטום אזנו למוסר הוריו ומנהליו ויכל בהבל ימיו וילך שובב כל היום, יסוב עיר יתהלך בחוצות ויִצְמַד לנערים בני בליעל המשחיתים דרכו לבושתו וכלימתי [...] כחש יכחש לי [...] שקר ענה פיו. גם שלום אין לו עם בני בתי כי ידבר עמם נאצות [...] יכביד עליהם טרחם משאם לנקות ולתקן בגדי הקרועים'. הדוד הוסיף שאינו רוצה להכות את אחיינו אך הפציר באב שיתערב. המשבר נפתר במהרה במכתבים הבאים, שהתברר בהם כי דברי הבלע שנאמרו על הבן

111 עלזעט (לעיל הערה 80), עמ' 17–20 (לא צוינו מספרי אגרות).

היו תוצאה של קנאה מצד 'בני הבית' של הדוד. שוב בישר הדוד רק טוב, הצהיר כי הוא אוהב מאוד את אחיינו, דיווח על התנהגותו הטובה וגם על החלמתו ממחלה. הצלחתו של הבן הביאה את חבריו לכתוב אליו ולבקשו לסייע גם להם במציאת עבודה בעיר הגדולה, כי העיירות הקטנות אכזבו אותם.

המכתבים בהמשך האגרון לימדו על התבססות הנער בבית הדוד, על יום הולדתו השמונה עשר שציינו הוריו בהיעדרו, ועל יזמת הדוד להעסיקו בבית המסחר שלו, חמש שנים כשכיר ואחר כך כשותף. בכך עבר שרביט ניהול העסק לידי הבחור. זמן לא רב אחר כך חלה הדוד והלך לעולמו, והשאיר את אחיינו כשותף בעסק יחד עם בני הדוד. מאחר שבני הדוד היו צעירים, הפך הבחור למנהל הבלעדי של העסק, ועשה זאת בכישרון רב; הוא עמד על שלו אך גם שמר על יחסים טובים עם אנשי עסקים אחרים. להשלמת הסיפור הוא נשא לאישה את בת הדוד שמלאו לה שבע עשרה שנה, כפי שרצה הדוד על סף מותו. בת הדוד הייתה 'טובת מראה ואשת חיל היא', והיא והגיבור 'מגודלים מנעוריהם'. הזוג נישא, ואת הבן שנולד להם קראו על שם הדוד המת. בינתיים בבית הורי הגיבור חגגו את יום הולדתו השבעים של האב ואת חמישים שנות הנישואים שלו ושל אשתו, אם הבחור. זה הסיפור העיקרי, ואליו נלוו מכתבים נוספים שהעלו עניינים אחרים.

מכאן ואילך הופיעה דמות הדוד במתכונת דומה באגרונים רבים.¹¹² שוב ושוב סופר על הנער שנסע אל בית דודו במטרה ללמוד מסחר ולהשתלב בעסקי המשפחה. בדרך כלל לא הופיע הסיפור במתכונת מושלמת כב'כתב יושר', אבל חטיבות ממנו הופיעו שוב ושוב. גיבורי האגרונים התארחו תקופות ארוכות בבית הדוד, בעוד הקשרים עם האב הפכו לקשרי מכתבים בלבד, שבהם הביע האב את אהבתו הרבה לבנו ואת ציפיותיו הגבוהות ממנו אך גם את תסכולו הגדול על ההיעדרות מחייו. האב השתדל במידת יכולתו לפצות על היעדרותו באמצעות שליחת מתנות. 'רבות יהגה לבי על אודותיך [...]' אך עתותי מכורות עתה למסחרי אשר פשט עד קצות הארץ', התנצל האב באחד ממכתביו של דוליציקי, 'הא לך בן יקר לתשורה מורה שעות נפלא אשר קניתי למענך בווארשא'. במכתב אחר הוא שלח 'שכין [סכין] קטן, שני בתי יד [כפפות] ומצנפת יקרה', שקנה בווינה.¹¹³ האב התאמץ למלא במכתבו את התפקיד החינוכי שעדיין החזיק לעצמו, ועל כן מרובות בו ההפצרות להשקיע בלימודים ולא לזנוח את העברית והמלצות להתרחק מחברת נערים שליליים. במכתב תשובתו קיים

112 גרסאות מפורטות פחות מצויות באגרונים נוספים. ראו למשל: צ' לנדא, עט סופר, וילנה והורודנא תק"ץ, איגרות יד-ב; הנ"ל (לעיל הערה 16), איגרות כה-לח; פרדיסטל (לעיל הערה 16), איגרת צ; פיורקן (לעיל הערה 16), איגרות יז-כ.

113 דוליציקי, שבט סופר (לעיל הערה 13), איגרת מז.

הבן את חובת כיבוד האב ועם זאת לא הסתיר התנכרות מסוימת בהבהירו כי הוא עומד ברשות עצמו, וכי הצלחותיו וכישלונותיו ייוקפו לזכותו או לחובתו בלבד. הוא ולא אביו יישא בתוצאות מעשיו – 'רק אותי ולא אותך אני מעלה על במתי האושר והשלוח'.¹¹⁴

המצב הוביל למעין תחרות בין האב לבין אחיו, דוד ילדיו. האגרון 'שבט סופר' לאברהם מרדכי פיורקו (ורשה תרנ"ד) שם בפי אחד הנערים הודאה מפורשת שהוא אוהב את דודו אהבת נפש, ו'כאב אחשבהו'; 'אחשבהו לאחד מבני', ענה הדוד במכתב אחר שם. ובמכתב נוסף באותו קובץ ניסח פיורקו פנייה של אח צעיר אל אח בוגר סמוך לאחד החגים. מן המכתב עולה כי הבוגר נהג בדרך כלל להישאר בבית דודו, שאירח אותו גם בימי החג, אלא שהפעם הוא עמד לקבל פרס הצטיינות על הישגיו בלימודים, ואולי בשל כך התקשה האב לקבל את הניתוק המשפחתי. האב ציווה, באמצעות מכתבו של הבן הצעיר, כי האח ישוב לביתו לפני החג, והביע מעין התנצלות על הריחוק שלו מבני משפחתו, בשל טרדות העסקים. הוא ביקש לתקן מעט את המצב הזה, לפחות באופן זמני, ולהשתתף בהישגים ובשמחות של בני משפחתו, והתקשה לקבל את העדפת הבן המוצלח לשהות תקופות ממושכות בבית הדוד.¹¹⁵

ברוב המקרים המעבר אל בית הדוד הביא עמו מעבר מעירה קטנה אל עיר גדולה. ברקע עמדו הנסיבות ההיסטוריות של המאה התשע עשרה, בעיקר מאז שנות השישים: הרפורמות שהנהיג הצאר אלכסנדר השני הביאו לאורבניזציה עצומה בכלל אוכלוסיית האימפריה הרוסית, ולפתיחה חלקית אך הולכת וגוברת של 'תחום המושב' לפני יהודים; המהפכה התעשייתית והפריצות הטכנולוגיות שהיו קשורות לתחבורה ולתקשורת, בצירוף יזמות ממשלתיות בתחום התיעוש, דחפו יהודים רבים להשתלב בהזדמנויות כלכליות חדשות. הזרמים הרעיוניים הפוזיטיוויסטיים והמטריאליסטיים הביאו את ההשכלה הרציונלית ואת המעשיות לראש סדר היום של מי ששאפו לחיים מודרניים.¹¹⁶ במקביל אירועים ותהליכים שהתרחשו במרוצת המאה ובעיקר משנות הארבעים – צווים ממשלתיים והתגברות כוחן של החסידות מצד אחד ושל ההשכלה מצד אחר – החלישו את סמכותו של הממסד הקהילתי היהודי.¹¹⁷ התערערו המבנה החברתי הצריכה מציאת מעגלי הודות חדשים. בתוך המסגרת

114 שם, איגרת מח.

115 פיורקו (לעיל הערה 33), איגרות לט, מז, מט; דוידוף (לעיל הערה 25), עמ' 171.

116 ז' צונזר, 'השפעת בלינסקי על ההשכלה הרדיקלית: עיון בכתבי קובנר ופריגנא', ש' פיינר וי' ברטל (עורכים), ההשכלה לגווניה: עיונים חדשים בתולדות ההשכלה ובספרותה, ירושלים תשס"ה, עמ' 257–265.

117 ג' קליר, 'התפתחות החקיקה כלפי היהודים ברוסיה, 1772–1881', לוריא (לעיל הערה 3), עמ' 18–19.

המשפחתית הגדולה יחסית, שכללה מעגלים רחבים מן המשפחה הגרעינית, מצאו הצעירים המשכילים פתרון מסוים ללבטיהם. קשרי השארות ענו על הצורך בקבוצת השתייכות מלוכדת, ותרמו להזנת החברים בה מבחינה כלכלית, תרבותית וחברתית. ספרי האגרונים מדיגימים זאת יפה: הם מלמדים כיצד קידמו הקשרים המשפחתיים האלה את השכלתם של צעירים ואת אפשרויות התעסוקה שלהם בעידן השינויים הגדולים. האגרונים תיארו בפרטי פרטים כיצד התקבל הנער בבית המשפחה, וכיצד הוא הוצג בפני המחזותנים וילדיהם ואפילו חבריהם. קבלתו החמה של הנער סימנה לכל הנוכחים כי הנה הגיע מי שיהיה בשר מבשרה של המשפחה ושל השכבה החברתית שאליה היא משתייכת.

בהקשרים שונים שהיה בהם נער שנכנס כאורח של קבע אל משפחה חדשה, צוירה תמונה של חמימות משפחתית מסבירת פנים ושופעת גינוחות מתוך ביטחון עצמי ורווחה כלכלית. בית הדוד תואר כמקום שרמת החיים בו גבוהה בהרבה מאשר בבית האב. 'רענו [...]' יושב כעת בבית דודו העשיר בעירנו כמלך במסבו [...]' כל בית דודו מתחרים לכבדו, ויתאמצו להרבות לו עונג ושעשועים כדי העושר הטובה עליהם.¹¹⁸ הכותבים הרבו בדברי תודה והלל לדוד אשר אירח בביתו את אחיינו הצעיר ואפשר לו להכיר מקרוב את העיר הגדולה ואת עולם העסקים. הנער פגש שם חידושים רבים – במראה הבית וכליו, במקצועות שבהם עסקו האנשים, בהרגליהם, בדרכי הבילוי והתרבות, בלוחות הזמנים וכיוצא באלה. חלק מן החידושים הללו היו שונים באופן מהותי מן המציאות שהורגל אליה בבית הוריו.¹¹⁹ נערים סיפרו כיצד חלקו עם בני הדוד את האמצעים החינוכיים הנדיבים שהועמדו לרשותם בבית האמיד.¹²⁰ כמה אגרונים תיארו ישיבה משפחתית סביב שולחן ועליו מחם לתה – הסמובר, מסימני התרבות הרוסית. שתיית התה בצוותא ותארה גם בביתו האידילי של חנן, גיבור סיפורו של מאפו ברומן המכתבים 'אמון פדגוג'. המשפחה שתתה יחד תה בבוקר חג הפסח, במעין אתנחתא רגועה למחרת ליל הסדר ולאחר המאמץ הגדול של ערב פסח.¹²¹ סטיבן ציפרשטיין ראה בטקס המשפחתי הקטן הזה, 'תה של בוקר', את אחד מסממני החברה הבורגנית היהודית שהשתלבה באורחותיה של התרבות הרוסית.¹²² גם הנער באגרונו

118 שפירא, יד ועט (לעיל הערה 32), איגרת צ.

119 על תיאורים כאלה ברומנים האירופיים בני התקופה ראו: דוידוף (לעיל הערה 25), עמ' 170, 177.

120 פרדיסטל (לעיל הערה 16), איגרת צ; לנדא (לעיל הערה 16), איגרות כט-ל; שפירא, יד ועט (לעיל הערה 32), איגרות ט, נח; ריזברג (לעיל הערה 36), איגרות י, צו, צו; י"י אינדיצקי, כרם חמד, ורשה תרנ"ח, איגרת כד; דוליצקי, שבט סופר (לעיל הערה 13), איגרת מז.

121 מאפו (לעיל הערה 13), איגרת 87.

122 S. J. Zipperstein, *Imagining Russian Jewry: Memory, History, Identity*, Seattle, WA 1999, p. 64

של וינטרויב סיפר על הישיבה המשפחתית סביב השולחן, שנמשכה שעות אחדות. הוא כתב בהתפעמות על רוח ההשכלה ועל החיים הנוחים; כמה התפעל כאשר בבוקר המתין משרת מאחורי דלת החדר שהוקצה לו, המתין לשמוע את צעדיו כאות לכך שקם משנתו, נכנס בנימוס והשתחוה בפניו.¹²³ משפחת הדוד מילאה תפקיד הורי. הדוד, אשתו וילדיו אהבו את הנער האחייני וסיפקו את כל צרכיו ורצונותיו. הם התפעלו מחכמתו ומהישגיו ועודדו אותו להתפתח ממש כאילו היה בנם.¹²⁴

מעטים אם כי לא נעדרים תיאורים של יחסים מתוחים. מנחם מנדל רוזנטל תיאר באגרון 'מחברת פועלי צדק' (פרסבורג תר"ב) דוד כוחני שהשתלט על עיזבון אחיו והותיר את אחייניו היתומים חסרי כול וללא הגנה. שני הוריהם מתו בחודש אחד, ודבר לא יכול היה לעצור את העוול, מאחר שהדוד היה אדם כוחני ומאיים. מולו התייצב דוד אחר, שהוכיח אותו על מעשהו הרע, אבל יותר מכך לא העז לעשות. בתגובה זיף הדוד הנצלן 'כתב עזובן' שנאמר בו שהעיזבון כולל רק סכום קטן שאותו ישמור הוא עצמו למען היתומים. האיגרת הזו הופנתה אל רב, בתקווה שיוכל להוכיח את הדוד הרע.¹²⁵ גם יחסים עם בני הדוד עלולים היו להתערער, כפי שעולה מאחד ממכתביו של ט"פ שפירא.¹²⁶ ואכן אגרון אחר שם בפי בן הדוד המארח דברי גנאי כלפי הנער המתארח – 'מבלה ימיו בשווע לרוח היום עם חברת רעים נבלים'.¹²⁷ פיורקו כתב באגרוננו 'ספר מכתבים השלם' (ורשה תרמ"ב) בשם דוד מארח אשר התלונן כי אחיינו התחבר עם נערים רעים, לא למד, והתחצף אליו ואל הדודה; הדוד חשש שישפיע על בניו הטובים שלו עצמו.¹²⁸

הצער המתארח אף הוא התלונן לא פעם על מארחיו. נער למדן מאוכזב כתב אל אביו כי הוא מבקש לחזור הביתה מפני שאיננו מרוצה מהמורה ומבני הדודים שבביתם הוא מתגורר: 'המורה הוא איש נבוב מיראת ה' ואיננו חרד על דברו, גם בני דודי הולכים בעקבותיו [...] את משמרת ד' לא ישמרו כדת [...] ורק בילדי נכרים ישפיקו'. הוא ביקש מאביו בלשון תחנונים: 'תיקר נא נפשי בעיניך והוצאתני מן הבית הזה להשיבני אליך, כי טוב לי הסתופף בביתך בהיותי תמים עם ד' מדור בהיכלי מלך ונמוטו פעמי'. הנער הבין שיהיה עליו להסביר את ההפסקה הפתאומית בלימודים ובמגורים, וכדי

123 וינטרויב (לעיל הערה 16), איגרת א.

124 דוליצקי, שבט סופר (לעיל הערה 13), איגרת מו; דוידוף (לעיל הערה 25), עמ' 177–178.

125 מ"מ רוזנטל, מחברת פועלי צדק, פרסבורג תר"ב, עמ' 56.

126 שפירא, ידועט (לעיל הערה 32), איגרת ע.

127 י' פרידמן, מכתב עז, קרקוב תרס"ב, איגרת 35. לבסיס למכתבי תלונה אלה ראו: הכהן (לעיל הערה 5), איגרת ה.

128 פיורקו (לעיל הערה 16), איגרת לב.

לגשר על הקושי הציע להציג בפני הדוד תירוץ: אמו מתגעגעת ומבקשת שיחזור. האב לא נבהל מתיאור המצוקה. הוא סירב להאמין לדברי הבן בעניין עזיבת הדת והודיע שיבוא לבדוק בעצמו את מצב העניינים. מרחוק הוא חשד שרק הקנאה גרמה לבנו לדבר סרה בקרובי משפחתו: 'כי קָנֵאת בבני דודיך אשר קטנם עבה ממתניך בחכמות חוץ ובמדעים'. בין השורות אפשר לקרוא כאן את הדילמה המשכילית הבסיסית: הצלחה יתרה במדעים ובחכמות חיצוניות הייתה כרוכה לעתים קרובות בהתרחקות דתית.¹²⁹ כמובן הגעגועים הביתה היו אמתיים לחלוטין ומובנים. באגרונו של ישראל דב ריזברג 'מכתבי נעורים' (וילנה תרנ"ב) כתב נער ששהה בבית דודו עד כמה הוא מתגעגע הביתה ומקנא באחיותיו, שלא נאלצו לעזוב אלא ישבו עם כל המשפחה בבית.¹³⁰ דוליציקי הציג באגרונו השני, 'ניב שפתיים' (וילנה תרנ"ג), את יתרונות החיים בבית הדוד, אך ציין גם אפשרות שבמפגש משפחתי ממושך כזה ישררו יחסים קשים, במקרה שהנער לא התקדם מבחינה מקצועית, והדוד לא טרח מספיק לעזור לו: 'דודי [...] כבר נלאה נשוא טרחי ומשאי ואני – את מוסרו ותוכחתו. כי הוא יחשבני תמיד לנרפה ועצל ותולה את אסוני בעצלתי [...] או אולי יאמר זאת לבעבור הצדיק פעלו, כי יחרפהו לבבו על עמדו מנגד נגעי!'.¹³¹

גם כשהיחסים היו תקינים חש הנער לא פעם אי נוחות, למשל מול ההתנהלות הכספית בעניינו. בחלק מהמכתבים נמסר כי הורי הנער שלחו בקביעות כסף עבורו, והדוד או הדודה הם שהחזיקו את הכסף למענו.¹³² כל אימת שהנער צריך היה לקנות דבר מה, היה עליו לפנות אל הדודים ולבקש ולנמק. מדובר בעיקר על כסף לצורכי לימודים, כגון עטים וניירות. באחד המכתבים הציע הנער שיינתנו לו דמי כיס קבועים. רוב חבריו קיבלו דמי כיס וניהלו את ענייניהם אלה בעצמם, ואילו הוא נכלם כשהיה עליו לפנות אל הדוד שוב ושוב. דמי כיס לנער משכיל ולומד אמורים היו להספיק לקניית צורכי לימוד – 'תשמישי כתיבה וחיקוק', ספרי לימוד שהתחדשו אחת לחודש, כרטיסים לתאטרון או לקונצרט שבהם ביקר מדי פעם ומתנות לחברים או לשמחות במשפחת המורה עצמו. בחשש מסוים ובהתנצלות על כך שהוא נאלץ 'לצאת מעולם

129 וינטרויב (לעיל הערה 16), איגרות ה', ו. באגרונים הובעו געגועים רבים של נערים ששהו הרחק מבית ההורים, אבל לא תמיד מדובר היה במגורים בבית קרובי משפחה. מכתבים כאלה נשלחו למשל מביתו של המורה המארח. ראו: א' חוס, האגרון, ורשה תרנ"ט, איגרת ז; שפירא, יד ועט (לעיל הערה 32), איגרות ב, סז; טביוב (לעיל הערה 32), איגרות 58, 95–96; פרידמן (לעיל הערה 32), מחלקה ראשונה, איגרת 39; מחלקה שניה, איגרות 19, 25.

130 ריזברג (לעיל הערה 36), איגרת צח.

131 דוליציקי, ניב שפתיים (לעיל הערה 13), איגרות עז–עט. לעומת תיאורים אלה של יחסים מתוחים ראו תיאור של יחסים טובים: שם, איגרות צ–צב.

132 פיורקן (לעיל הערה 16), איגרות יז–יט; דוידוף (לעיל הערה 25), עמ' 178.

האצילות' ולדבר על דבר ה'מתכת הנבוה' כתב נער בן ארבע עשרה לאביו את הסכום המדויק שביקש להקצות למענו.¹³³

בני הדוד כקבוצת השתייכות חברתית

נפתלי משכיל לאיתן סיפר על בחור שנסע אל בית חותנו, וקשר את בני הדוד של הכלה המיועדת, שנכחו במפגש המשפחתי החמים, לכלל חבורה של קרובים וחברים, קבוצת ההתייחסות המובהקת של הכלה. הוא תיאר מפגש בין החתן המיועד לבין המשפחה הרחבה, שהשתתפה באירוע החשוב של קבלת פני החתן בבית המחותן. את הערב הראשון בביקור בילה החתן בחברת האחיינים של מחותנו, בני הדוד של הנערה המיועדת. לאחר כניסתו לבית התנהלה שיחה נעימה סביב שולחן שעמד עליו מחם. הופעתו של המחם בתיאור הדגישה את האווירה החמימה שבה התהוו הקשרים בין בני הזוג, ולא פחות מכך בין הבחור לבני המשפחה הרחבה. רק לאחר המפגש הזה התפנו המיועדים הצעירים להיפגש זה עם זה לשיחה בת שעתיים. אפילו בשיחה אישית זו הרבו לעסוק במפגשים שתוכננו לבחור למחרת היום. כלתו סיפרה לו פרטים על אודות חבריה וקרוביה שהוא עתיד לפגוש. הדבר עשוי להפתיע: האם לא צפוי שהזוג הצעיר יהיה שקוע בעצמו? מדוע הקדישה הכלה את פגישתה עם חתנה לשיחות מידע – ורכילות – על אנשים אחרים? נראה שהיא ביקשה להכינו למפגש חשוב לא פחות: מפגש עם המעגל החברתי שלה, שאליו עמד להיכנס. היא הדריכה אותו ושרטטה לפניו את המפה החברתית החדשה שלו,¹³⁴ שכללה חברים ובני דודים.¹³⁵

תיאורים של קשרים כאלה היו שכיחים מאוד בחברה האירופית הכללית של המאה התשע עשרה, הן כמוטיבים ספרותיים והן כתיאורים היסטוריים עובדתיים. חקר קשרי שארות בחברה הבורגנית האירופית במאה התשע עשרה מלמד כי בתקופה זו נוצרו והתהדקו בריתות חזקות בין משפחות וקבוצות שארות. קשרים הדדיים הדוקים במיוחד נרקמו בין קרובי משפחה, קשרים כשל קבוצות חברתיות, והם באו לידי ביטוי בהשתתפות באירועים חגיגיים, בביקורים הדדיים, בתכתובות ענפות ואף

133 טביוב (לעיל הערה 32), איגרות 59–60.

134 הבחור, שהיה מאושר ממצבו החדש, ושהופתע לדבריו מקבלת הפנים החמה שציפתה לו, כתב להוריו פרטים ציוריים רבים: קדמה לבואו ציפייה נרגשת; אחור מסוים בסדרי נסיעתו הסב דאגה, והמארחים שקלו לשלוח אל הוריו מברק (האגרון הציע מילה עברית: דע־פתע, ודאי על בסיס המילה הצרפתית Dépêche שפירושה מברק). ראו: משכיל לאיתן (לעיל הערה 16), איגרת מז.

135 משכיל לאיתן התמיד לקשור את הנישואים עם יצירת שכבה חברתית רחבה, בצינו כי מיד לאחר הנישואים יצאו בני הזוג הטריים 'לעשות חווה' – מסע של ביקורי גומלין בבתיהם של מי שטרחו ובאו לשמוח אתם בחתונתם. ראו: משכיל לאיתן (שם), איגרת נו.

בנישואים. הקרבה הגדולה החלה מגיל צעיר מאוד: ילדים הרבו לבלות ולשחק עם בני דודים וגדלו והתחנכו בצמידות רבה מאוד אליהם, וילדים ונערים נשלחו לביקורים ארוכים אצל קרובים מענפי המשפחה השונים. לעתים שימשו בני הדודים זה לזה כחוג החברים העיקרי. החיבור בין התפקיד המשפחתי-הגנאלוגי לבין התפקיד החברתי נגע ישירות גם להתנהלות הכלכלית: בני משפחה ניהלו יחד שותפויות עסקיות והחליפו ביניהם מכתבים, ספרים ועצות. המערכת המשפחתית הזאת החליפה מבנים חברתיים מסורתיים שהלכו והתמוססו.¹³⁶

נישואים בין קרובי משפחה היו מקובלים ואף רצויים בחברה היהודית, מכמה סיבות. בני המעמד הכלכלי הגבוה – ובהקשר הנדון כאן מדובר בעיקר ביזמים החדשים שהופיעו ברוסיה בעיקר משנות השישים של המאה התשע עשרה (משפחות מעטות נמנו עם הגילדות העשירות גם בעשורים הקודמים) – העדיפו להבטיח את המשך השתייכות בני המשפחה לשכבות העלית הכלכלית, ולהיקשר למשפחות נכבדות מחוג מצומצם. גם משפחות משכיליות העדיפו להשתדך בינן לבין עצמן.¹³⁷ אחרים ראו בנישואי קרובים ערובה לטוהר המשפחה, שכן קל היה לעקוב אחרי אילן היוחסין המשפחתי ולוודא שאין בין צאצאיה מומרים, פסולי חיתון וכדומה.¹³⁸ בעיירות קטנות ובינוניות היה ממילא ההיצע של בני זוג מועמדים לנישואים קטן, לפעמים קטן מדי, עד כדי העלאת גיל הנישואים מתוך כורח.¹³⁹ במקומות אלה קרה שרוב התושבים היהודים היו קשורים ביניהם בקשרי משפחה, וככל שגבר קולה של הרפואה המודרנית, בעשורים האחרונים של המאה התשע עשרה, הלך והתברר המחיר הבריאותי של הנטייה האנדוגמית הזו.¹⁴⁰ באגרון 'כתב ישר' הוצגו נישואי בני דודים כשיאו של סיפור ההצלחה האגרוני הידוע של הנער שבא ללמוד ולעבוד בבית דודו. מדוע זיווג כזה הוא מוצלח כל כך? 'כי טובת מראה ואשת חיל היא ומגודלים מנעוריהם [ההדגשה שלי]'.¹⁴¹ על כן לא מפתיע שאלמנה צעירה, בתו של גביר, נישאה לבן דודה –

136 א' זלינגר, 'המשפחה הבורגנית הצועדת בסך: נישואין ושאריות בסיפורם של יקוב הנלה ואליהוה אגלוף', עבודת מוסמך, אוניברסיטת תל אביב, תש"ע, עמ' 7–13; זלקין (לעיל הערה 57), עמ' 84, 112.

137 פריז (לעיל הערה 62), עמ' 47–48.

138 כך הוצע לנסח את הברור המביך בעניין זה: 'שמעתי מאחורי הפרגוד איך אחד מבני משפחתי המיר דתו ועדיין לא חזר למוטב'. ראו: י' רקובר, לשון ערומים, לבוב תקנ"א, איגרת לג.

139 י' גולדברג, 'על הנישואין של יהודי פולין במאה ה"ח', הנ"ל, החברה היהודית בממלכת פולין-ליטא, ירושלים תשנ"ט, עמ' 196–197. גולדברג תיאר את המצב בפולין לקראת סוף המאה השמונה עשרה.

140 פריז (לעיל הערה 62), עמ' 47–52.

141 הכהן (לעיל הערה 5), איגרת כו.

והתאלמנה שוב ואף שכלה את בנה – כפי שסיפר צבי דן הבבלי (צד"ה) באגרונו 'חליפות אגרות' (וילנה תרכ"ו).¹⁴² ההנחה הייתה שבני דודים שגדלו יחד שנים רבות, שהכירו היטב זה את זה, ושדמו זה לזה במוצאם, בחוויותיהם המשפחתיות ובדרך חינם, יהיו בני זוג מושלמים. חשובה לא פחות מכך הייתה ההנחה שהשידוך ביניהם, כאשר הבחור היה גם לאחד ממפעילי העסק המשפחתי ואחד היורשים, יהיה צעד של הרמוניה כלכלית ושיתוף פעולה עסקי עם גיסיו. כמובן גם המהלך ההפוך היה קיים: משפחות טובות ועשירות התחתנו זו בזו, ושוב יצרו בכך קשר שכרך משפחה ועסקים. למשל סופו של הספר 'אמון פדגוג' קשר באופן כזה שני זוגות. כך יש להבין גם את הבקשה של אבי החתן מאבי הכלה – במכתב באגרונו של זמושץ' – שייסייע בידי שותפו לעסקים שעמד לבוא לעירו של הנמען.¹⁴³

לסיכום, ספרות האגרונים אימצה נרטיב אירופי מצוי על אודות היחלשות בית האב, היחלשות דמותו של האב עצמו, טשטוש וערפול של דמות האב, וצמיחת חלופות מקרב בני משפחה אחרים או מקרב חברים לדרך שהיו משולים לבני משפחה. חברת השווים, שתפסה את מקומה של החברה הפטריארכלית, שימשה במידה רבה גם כמטפורה לתהליכי שינוי חברתיים ומדיניים. מאפיין זה, שהיה מצוי מאוד ברומנים האירופיים מן המאות השמונה עשרה והתשע עשרה, הופיע גם בניצני הפרווה העברית במאה התשע עשרה, שיוצגה במידה רבה בספרות האגרונים.

ד"ר תמר שלמון-מאק, החוג להיסטוריה ומחשבת ישראל, המכללה האקדמית לחינוך ע"ש דוד ילין, מעגל בית המדרש 7, ת.ד. 3578, ירושלים 9103501, ומכון שכטר למדעי היהדות, רחוב אברהם גרנות 4, ירושלים 9370610
tamisalmon@gmail.com

142 צד"ה, חליפות אגרות, וילנה תרכ"ו, איגרת סד. ואולי יש קשר בין מות הילד לבין הנישואים בתוך המשפחה?

143 מאפו (לעיל הערה 13), 'סוף דבר'; זמושץ' (לעיל הערה 5), איגרת פו. וראו לעיל ליד הערה 86, על קשר נישואים של בחור עם בתה של אמו החורגת באגרון של גינצבורג 'דביר'. אם כן גם גינצבורג סבר כנראה שנישואי קרובים הם דבר טבעי ביסודו.

